30891

HARPUT'TA GAYRIMÜSLİMLER

(1823-1868)

İbrahim Erdoğdu

Hacettepe Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin

Tarih Anabilim Dalı İçin Öngördüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ

olarak hazırlanmıştır.

Ankara

Kasım, 1994

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

İşbu çalışma, Jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan .Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız (Danışman)

Üye ..Yrd. Doç. Dr. Mehmet Öz

Üye .Yrd. Doç. Dr. Oktay Özel

Onay

Yukarıdaki imzaların adıgeçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

../../1994

Prof. Dr. Hüsnü ARICI
Enstitü Müdürü

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin egemenliği altındaki toplulukları, din ya da mezhep esaslarına göre örgütleyerek yönetmesine "millet sistemi" denilmektedir.

Önemli ölçülerde dini kuralların hüküm sürdüğü Osmanlı Devleti'nde, birbirlerinden çok farklı etnik köken ve kültüre sahip milletler, yüzyıllarca birbirleriyle yanyana, kendi milliyet ve kültürlerini koruyarak yaşadılar. ayrıca bu milletler etnik kökenlerine göre değil, bağlı oldukları din ve mezheplerine göre adlandırılmışlardı.

Müslüman olmayanlar; ya da gayrımüslimler, özel hukuk alanında kendi aralarında mensup oldukları din ve toplulukların sosyal hayata yönelik kurallarına ve kamu hukuku alanında ise, İslam hukukunun gayrımüslimlere ait kurallarına tâbi tutuluyorlardı.

Gayrımüslimlerin gerek kendi aralarında ve gerekse müslümanlarla olan ilişkileri esnasında zaman zaman ortaya çıkan anlaşmazlıkları, Osmanlı Şer'i Mahkemelerine ve kadı önüne götürme hakları vardı. 1823-1868 tarihleri arasındaki Harput Şer'iye Sicillerinde, bu konularla ilgili çok sayıda belgeler bulunmaktadır.

Mahkemeye intikal eden da'vaların, daha çok gayrımüslimlerin kendi aralarındaki anlaşmazlıklardan ileri geldiği anlaşılmaktadır.

Müslümanlar ile olan anlaşmazlıkların temelinde, günlük hayatın gereklerinden dolayı kaynaklanan bazı küçük sorunlar vardır. Ancak bu sorunların etnik mesubiyet ya da inançlarından dolayı meydana geldiğine dair herhangi önemli bir kayda ve olaya rastlanmaz.

SUMMARY

The organization under wich the Ottoman State ruled various religious secterian groups under it's dominotion is called the "Millet System".

In the Ottoman Empire, based largely on religious rules, nations of very different ethnic origins and cultures lived side by side for centuries, protecting their identities and cultures. Theese nations were named not according to their ethnic origins but according to the religion or religious sect that they were related to.

In the field of private law Non-Müslims were subject to the rules of their religions. On the other hand, they were subjected to the rules of Islamic law with regard to public law.

Non-Müslims had the right to take matters of dispute wich rose sometimes amongst themselves and with Muslims, to the Ottoman Religious Court and to the Kadi, In the Harput Kadi Registers of 1823-1868, many documents can be found in this regard.

It is understood that most of the cases brought to the court were between Non-Müslim persons.

The origin of the disputes with Muslims were trival problems due to the necessities of life. Besides, in this kind of disputes we do not see any significant case arising from ethnic or religious affiliation.

İ Ç İ N D E K İ L E R

ÖZET i

SUMMARY iii

İÇİNDEKİLER iv

KISALTMALAR v

ÖNSÖZ . . . . . vı

GİRİŞ 1

A) Konu ve Kaynaklar 1

B) Osmanlı İmparatorluğu'nda "Millet Sistemi" 7

BİRİNCİ BÖLÜM 12

XIX. YÜZYILDA HARPUT 12

A) Fiziki ve İdari Yapı 12

B) Etnik Yapı ve Nüfus 21

C) Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Durum 25

İKİNCİ BÖLÜM 30

HARPUT'TA GAYRİMÜSLİMLER 30

A) Gayrimüslimler ve Kadı Mahkemesi 30

B) Mahkeme Kayıtlarında Gayrımüslimler 37

1) Hukuki Statüleri 37

2) Sosyal İlişkiler 48

3) İktisadi Faaliyet ve İlişkiler 58

4) Dini ve Kültürel Meseleler 64

5) Suç ve Ceza 67

6) Osmanlı Yönetimi İle İlişkiler 70

SONUÇ 74

KAYNAKÇA 79

EKLER 92

KISALTMALAR

Bkz. bkz.: Bakınız.

CÜFEF : Cumhuriyet Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi.

Çev.: Çeviren

FÜSBD : Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.

HÜEFTB :Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

HŞS.: Harput Şer'iye Sicili

İA : İslam Ansiklopedisi.

OA : Osmanlı Araştırmaları.

TD : Türk Dili Dergisi.

TİD : Tarih İncelemeleri Dergisi.

TKD : Türk Kültürü Dergisi.

TM : Türkiyat Mecmuası.

vd.: ve diğerleri.

VD : Vakıflar Dergisi.

YFD : Yeni Fırat Dergisi.

ÖNSÖZ

Geniş coğrafyaya yayılmış topraklarında, yüzyıllar boyunca bünyesinde yaşattığı farklı dini ve etnik gruplar ile Osmanlı Devleti, âdeta bir mozayik görünümündedir.

Batılı toplumlar, feodal sistemden kurtulduktan sonra, mutlak monarşulere ve daha sonra bugünkü anlamda millet devlet şeklinde ifadesini bulan demokratik yönetim sistemine geçerlerken, Osmanlı toplumu, böyle bir değişimi yaşamamış ve Tanzimat yıllarına kadar, buna ihtiyaç duymamıştır.

1839 yılından sonra yapılan birtakım reformlar ile yeni düzenlemelere gidilmiş ve gayrımüslim teb'anın statüsü de, bu değişimden etkilenmiştir.

Yaptığımız çalışmada, gayrımüslimlerin statülerinde, Tanzimat döneminde meydana gelen ya da getirilmek istenen değişikliklerin, ne gibi gerekçelerden kaynaklanmış olabileceği sorusuyla işe başlandı. Bu sorulara bulunacak cevaplar aynı zamanda gayrımüslimler ile müslümanlar arasındaki sosyal, iktisadi ve hukuki ilişkilerin gözden geçirilmesiyle ancak mümkün olacaktı. Dolayısıyla, gayrımüslimler ile müslümanların birlikte yaşadığı bir

zamanın ve mekânın tesbit edilmesi gerekiyordu. 1823 ve 1868 tarihleri arasındaki Harput Şehri, gayrımüslimlerin kendi aralarındaki ve müslümanlar ile olan ilişkilerini çeşitli boyutlardan yansıtması bakımından zaman ve mekân olarak uygun bulundu.

Yüksek Lisans tezi olarak hazırlanan bu çalışma da, Osmanlı Millet Sistemi içerisinde yeralan gayrımüslimleri sadece belirli birkaç bölgede meydana gelen gayrımüslimlere ilişkin olaylara bakılarak, elde edilen sonuçlarla genellemenin, doğru olamayacağı ve eksik kalacağı da ortaya konulmaya çalışıldı. Nihâi amaca bir katkı sağlanabilmişse, amaca ulaşılmış olacaktır.

Çalışmamda büyük yardım ve desteklerini gördüğüm tez danışmanı Sayın Hocam Prof.Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ'a, ilgi ve alakalarından dolayı hocalarım Yrd.Doç.Dr.Mehmet ÖZ'e ve Yrd.Doç.Dr. Oktay ÖZEL'e teşekkürlerimi sunarım.

GİRİŞ

A) Konu ve Kaynaklar

Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslim toplumların hukuki, içtimai ve iktisadi durumları hakkında yapılan araştırmaların sayısı fazla olmasına rağmen, bütün gayrimüslim toplumları her bakımdan ele alınıp inceleyen çalışmaların sayısı pek fazla bir yekün teşkil etmemektedir. Özellikle batılı tarih araştırmacılarınca, bu konuda yapılan çalışmalarda, belli bir gayrimüslim topluluk ya da belli bir bölgedeki gayrimüslim topluluk ele alınmıştır.[1]

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde yaşayan gayrimüslimler ile ilgili yapılan çalışmaların büyük bir bölümü, batılı ilim adamlarına ait olmakla birlikte, bu eserlerde olayların ele alınıp değerlendirilmesinde çeşitli uslup farklılıkları göze çarpmaktadır. Konuları tarafsız ve bilimsel yollarla ele alanlar olduğu gibi, gayrimüslim toplumların genel mânada Osmanlı yönetiminin yoğun baskısına maruz kaldıkları önyargısıyla hareket edenlere de rastlanılmaktadır. Bunun sebebi, araştırmacıların Türkçe

---

1) Batılı tarihçiler tarafından yapılan bu çalışmalar hakkında daha geniş bilgi için bkz. (Ercan 1984:1119)

kaynakları büyük ölçüde tanımamalarından ya da onlardan yararlanmamış olmalarından kaynaklanıyor olabilir.[1]

Gayrimüslimler hakkında Türkiye'de yazılan eserlerin büyük çoğunluğu Ermeniler ile ilgilidir. Bu yaklaşımda Türkler ile Ermeniler arasında 1860'lı yıllarda başlayan ve Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar süren anlaşmazlıkların etkisi büyüktür. Özellikle son onbeş, yirmi yıldır bazı tarihi gerçeklerin çarpıtılarak Osmanlı yönetimini ve dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti'ni dünya kamuoyu önünde müşkül bir duruma düşürmeye yönelik çok amaçlı gayretlerin artması üzerine, Osmanlı Devleti'nin bütün gayrimüslim topluluklara karşı uyguladığı siyaset ile, bu toplulukların sosyal, kültürel, ekonomik ve hukuki durumlarının yeniden ele alınması gündeme gelmiştir.

Gayrimüslimler hakkında, Türkiye'de bugüne kadar yapılan çalışmalardan başlıcaları; Osman Çetin'in Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (Basılmamış doktora Tezi),(1991), Gülnihal Bozkurt'un Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1989), Bilal Eryılmaz'ın Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'a nın Yönetimi, (1990), Abdulkadir Şener'in "İslam Hukukunda Gayrimüs-limler" (1983), isimli makalesi, Yavuz Ercan'ın "Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki, İçtimai ve

---

1) Mesela, A.K. Sanjan'ın yazdığı "The Armenian Comunities Syria Under Ottoman Dominion" adlı eserinde birçok Ermenice kaynak kullanmasına karşılık, sadece iki Türkçe kaynak göstermektedir Bkz. (Ercan 1984:1120)

İktisadi Durumu" (1984), isimli makalesi, Cevdet Küçük'ün "XIX. Asırda Anadolu'da Ermeni Nüfusu" (1983),isimli makalesi İlber Ortaylı'nın "İlk Osmanlı Parlemantosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili" (1978), isimli makalesi Salâhi R.Sonyel'in "Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Gayri-müslim Uyrukları Üzerindeki Etkileri" (1989) isimli makalesi ile Ali İhsan Bağış'ın Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler (1983) isimli çalışmalardır.

Osmanlı tarihinin çok önemli bir bölümünü oluşturan gayrimüslimler konusu, daha çok genel tarih kitaplarında yeralmakta ve genel bilgiler ihtiva etmektedir. Özellikle, Ermeniler hakkında yapılmış olan çalışmalarda göze çarpan en belirgin nokta, olayların ortaya konulması ve değerlendirmelerin yapılmasında izlenen metoddur. Gerek Türk tarih araştırıcıları ve gerekse Avrupalı tarih araştırıcıları gayrimüslimler konusunda farklı yaklaşımlar sergilemekte ve hatta bazen birbirlerine karşı antitez oluşturma eğilimindedirler. Oysa burada önemli olan sadece savunma amaçlı tezler ortaya koymak değil, ilmi metodlar ışığında ilk elden kaynaklara dayalı ve şüphe ihtimali en az olan belgelere müracaatla gerçeklerin ortaya konulmasıdır.

Ermeni kaynaklarındaki haritalarda "Ermenistan" sınırları içerisinde gösterilen ve yakın tarihimizde Vilayet-i Sitte" şehirleri içerisinde yer alan, ayrıca Amerikan Misyonerlerince adeta bir ileri karakol olarak faaliyet alanı seçilen Harput'ta yaşayan gayrimüslimlerin

durumlarının incelendiği bu çalışmada başlıca kaynaklar olarak, Harput Şer'iye Sicilleri kullanıldı. Şer'iye sicilleri, kısmen devrin genel tablosunu aydınlatmakta yardımcı kaynak olması ve bilhassa şehir tarihi araştırmalarında güvenilir bilgiler sağlaması bakımından büyük önem taşımaktadırlar. Her merkezde, mahallin kadısı tarafından tutulup, kronolojik bir sıraya göre tanzim edilen şer'iye sicilleri yardımıyla, en azından o merkez ölçeğinde cereyan etmiş önemli bir kısım sosyal, iktisadi, hukuki, idari ve az da olsa siyasi olaylar hakkında sağlam esaslara dayalı bilgi edinmek mümkün olmaktadır.

Çalışma yapılırken XIX.yy. sınırları içerisinde kalınmaya özen gösterildi. Ana kaynaklar Harput Şer'iye Sicilleri olduğundan, sicillerden elde edilen bilgiler sonucunda belli bir zaman dilimi tesbiti yapıldı. XIX.yüzyıla ait toplam on Şer'iye sicilinden ilki 1823 tarihli olduğundan, başlangıç noktası olarak bu tarih alındı. 1860'lı yıllarda Harput yerleşim alanı bugünkü Elazığ iline dönüştü. Bu tarihlerden sonraki kayıtlarda Harput adı "Mamurat-ül Aziz" olarak değiştiği için, Harput adını son kez ihtiva etmesi bakımından 1868 tarihli Şer'iye sicili son tarih olarak alındı. Böylece, 1823-1868 tarihleri arasındaki toplam kırkbeş yıllık bir zaman dilimi, çalışmanın sınırlarını belirledi. 1847 ile 1862 tarihleri arasını kapsayan Şer'iye sicillerinin bulunamayışı, başlangıçta kırkbeş yıl olarak belirlenen sürenin, otuzbeş yılla sınırlanmasına sebep oldu. Ayrıca,

XIX.yy. için tesbit edilen on şer'iye sicilinden üç tanesi I.Meşrutiyet'ten sonraki dönemi kapsadığı için, çalışmanın dışında tutuldu ve böylece ele alınan toplam Şer'iye sicili sayısı yediye indirildi.

Önceden tesbit edien çalışma takvimine göre, sicillerde yeralan konumuzla ilgili belgelerin nüshaları temin edildi ve nüshalarını elde edemediklerimiz için fişleme metodu kullanıldı. Konuyla ilgili çevre iller için şer'iye sicillerine dayalı yapılmış çalışmalardan da istifade edildi. Bazı defterlerin aşırı tahribata uğraması ve yazıların okunamayacak ölçüde bozulmasının yanı sıra, sayfalar ve yıllar arasında kopuklukların olması, bazı bilgilerin elde edilmesini olumsuz yönde etkiledi. Bu sebeple, bazen şifahi bilgilere ve yayımlanma tarihleri çalışma sınırımızın ilerisinde olan salnamelere müracaat edildi. Ayrıca, Harput ile ilgili son zamanlarda yazılmış matbu eserler ve gayrimüslimlerin durumlarını ele alan diğer kaynaklar da taranmak suretiyle, ilgili bilgilere ulaşıldı. Gerek şer'iye sicillerinden ve gerekse matbu kaynaklardan elde edilen bilgiler ve ortaya konulan sonuçlar, sürekli mukayese edilerek, yanlışlıklara düşülmemeye özen gösterildi.

Harput'ta yaşayan gayrimüslimler ile ilgili daha önceden yapılmış fazla çalışma yoktur ancak, Harput hakkında genel bilgiler veren başlıca matbu eserler arasında Nureddin Ardıçoğlu'nun Harput Tarihi (1964), İshak

Sunguroğlu'nun; Harput Yollarında, (1958), Besim Darkot'un "Harput" (1964) makalesi ve Mehmet Ali Ünal'ın XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1989), isimli eserleri sayılabilir. Evliya Çelebi ve Polonyalı Simeon'un seyahatnamelerinin yanı sıra, Fırat Üniversitesi Tarih Bölümü'nde yapılan bazı çalışmalar da, Harput ve yöresi hakkındaki araştırmalara ışık tutmaktadır.

Ardıçoğlu'nun (1964) kitabı, Harput'un Osmanlı öncesi tarihi üzerinde yapılmış en ciddi çalışma sayılabilir. İlkçağlardan başlayarak, Osmanlılar tarafından fethedilmesine kadar Harput'un siyasi tarihi, çok sayıda yerli ve yabancı kaynak kullanılarak izah edilmiştir. Fakat bu eserde ne yazık ki dipnot kullanılmamış ve yararlanılan eserler, kitabın sonunda topluca verilmiştir.

Sunguroğlu'nun (1958) eseri, toplam dört ciltten oluşmakta ve Harput tarihi üzerine oldukça zengin bilgiler ihtiva etmektedir. Özellikle XIX. ve XX. yüzyıllardaki tarihi gelişim üzerinde duran yazar, halk arasındaki bazı efsane ve rivayetlere fazlaca itibar etmiş ve kullandığı arşiv belgelerinin birçoğunun tenkidini yapmadan eserine almıştır. Dipnotları az kullanan yazar, kullandığı dipnotlarda sayfa numaralarını çoğu yerde vermemiştir. Ancak eserde, kültür tarihi, folklor ve etnografya ile ilgili geniş malumat bulunmakta ve Harput'da yetişmiş birçok önemli şahsiyetin monografisine yer verilmektedir.

Ünal'ın (1989), Tahrir Defterleri, Mühimme Defterleri, Muhasebe Defterleri, Timar Tevcih Defterleri gibi arşiv belgelerinden yararlanarak meydana getirdiği eseri, XVI. yüzyıl Harput tarihi hakkında çok ayrıntılı bilgiler vermektedir. Yazarın Harput hakkında, tamamen arşiv kaynaklarından yararlanarak ortaya koyduğu idari yapı, iktisadi yapı, yerleşim, nüfus, dini ve sosyal yapı konuları, gayrimüslimler ile ilgili yapılan bu çalışmaya zaman zaman rehberlik etmiş ve sıkça müracaat edilen bir eser olmuştur.

Tabii ki Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimlerin Harput'takiler de dahil olmak üzere genel durumlarını inceleyen eserler, sadece bahsedilenlerle sınırlı değildir. Belirli bir zaman dilimi içerisinde sürdürülen bu çalışmada, mümkün olduğu ölçüde kaynaklara erişilmeye çalışıldı. İleride bu konu hakkında belki daha çok kaynağa dayalı ve daha kapsamlı bir çalışma yapılabilir.

B) Osmanlı İmparatorluğu'nda "Millet Sistemi"

Osmanlı Devleti'nin, egemenliği altındaki toplulukları din ya da mezhep esasına göre örgütleyerek yönetmesine "millet sistemi" denilmektedir.

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, önemli ölçüde dini esaslara göre yönetilen ve teşkilatlanan bir görünüm arz etmektedir. Devletin temelini Şer'i hukuk teşkil ediyordu.

"millet sistemi"de esas itibarıyla İslam Hukuku'na dayanmaktaydı. İslam'da millet kavramı, din, mezhep; bir din ve mezhebe bağlı topluluk manalarına geldiği gibi Kur'an'da da "din" anlamında kullanılmaktadır (Eryılmaz 1990:17).

Osmanlı Devleti tarihi içerisinde yeralan "millet" kavramının, bugün batı dillerinde yer alan şekliyle tam bir anlamı bulunmamaktadır. Mesela İngiliz dilinde kullanılan "nation" kelimesi (Arıkan 1990:540), belirli bir toprak parçası üzerinde yaşayan ve ortak bazı değerlere sahip olan toplumu ifade ederken, Osmanlı'daki "millet" kavramı, bu tanımın kapsamı dışında yeralır. Çünkü Osmanlı Devleti'nde, "millet" kavramı içinde ifadesini bulan topluluklar, çeşitli bölgelerde dağınık şekilde oturmakta ve yöreler itibarıyla farklı dilleri konuşmaktaydılar. Ayrıca bu topluluklar, aynı zamanda ırk birliğine de sahip olmadıkları gibi, temel ortak yanları, bir dine ya da mezhebe bağlı oluşlarıydı.

Millet kavramının bu içeriği, din ve inançlara verilen değerlerin bir sonucudur. Çünkü İslam dini, dil ve ırk esasına dayanan "millet" oluşumunu reddetmemekle birlikte, toplumun birleştirici temel unsuru olarak düşünce ve inanç birliğine daha fazla önem vermektedir.

Biz de burada "millet" kavramını, bu anlayışa uygun olarak bir mezheb ya da din temelinde teşkilatlanmış topluluk şeklinde ele alacağız.

İslam Hukuku'na göre insanlar, müslümanlar ve gayrımüslimler diye sınıflandırılmış; gayrimüslimlerde "ehl-i harp" yani müslümanlara karşı savaş halinde olan harbiler ve "ehl-i ahd" yani müslümanlar ile andlaşma yapmış "ehl-i kitap" olanlar şeklinde iki gruba bölünmüşlerdir (Yediyıldız 1987 a:335). "Ehl-i ahd" olanlar, İslam Devleti'ndeki statüleri bakımından "zimmiler", "muahedler" ve "müsteminler" şeklinde üçe ayrılmışlardır. "Zimmiler", bir İslam devletinin himayesini kabul ederek orada sürekli yaşayanlar; "muahedler", kendileriyle barış yapılmış olanlar; "müsteminler" ise ticaret yapmak ya da başka bir amaç için İslam ülkesine gelen ve kendilerine bir yıldan az olmak üzere geçici oturma izni verilen yabancılardır (Şener 1983:43; Yediyıldız 1987 a:335).

Yapılan bu sınıflamaya göre, gayrimüslimlerin farklı statülere sahip oldukları hemen anlaşılacaktır. Ancak, çalışmamızın esasını oluşturması bakımından yalnızca "zimmi" statüsünde olanlar üzerinde özellikle durulacaktır.

Bir İslam ülkesinde sürekli olarak yaşayan gayrimüslimlere, aynı anlama gelen "ehl-i zimmet", "zimmi" ya da "gayrimüslim tebaa" gibi adlar verilmekteydi. Osmanlı Devleti de "zimmiler" için "gayrimüslim tebaa" ya da "reaya" tabirlerini kullanıyordu. "Reaya", başlangıçta müslüman olsun olmasın, vergi veren bütün herkesi ifade ediyorken, daha sonraları yalnız gayrimüslimler için kullanılan bir kavram haline gelmiştir (Eryılmaz 1990:19).

"Millet sistemi" ile zimmilere bir yandan dini ve özel hukuk işlerinde büyük ölçüde müsamaha gösterilirken, bir yandan da müslümanlardan ayrılmaları sağlanarak, toplumdaki dengeler muhafaza edilmeye ve toplumdaki dini duyarlılık ve hassasiyet sağlanmaya çalışılmıştır. Böylece "millet sistemi" ile Osmanlı toplumunda zimmiler ve müslümanlar yan yana ve aynı devletin hükümranlığı altında, ama farklı hukuk düzenlerine tâbi olarak yaşamaktaydılar.[1]

Bu sistemin temelinde sadece hukuki ve dini gerekçeler olmayıp, aynı toplumda yaşayan farklı grupların tasnif edilerek hüviyetlerini belirlemeleri pratik yararı da yatıyordu (Bozkurt 1989a:10).

Temelinde İslami esaslara bağlılık yatan ve Osmanlı Devleti'nin yöneticileri tarafından idarede kolaylık sağlaması amacıyla geliştirilerek orjinal bir kurum haline dönüştürülen "millet sistemi"nde, yukarıda da belirtildiği gibi esas olan etnik köken değil, din ya da inanç unsurlarıydı. Şu halde "millet" kavramı, Osmanlı Devleti'nde dini toplulukları ifade eden bir terimdir.[2]

Osmanlı toprakları içinde yaşayan gayrimüslimler, dini bağla bir cemaatin üyesi idiler. Her gayrimüslim cemaat, bağımsız bir dini zümre ya da "millet" olarak kabul edil-

---

1) Zimmilerin hukuku statüleri hakkında, ikinci bölümde ayrıntılı bilgi verilmiştir.

2) Osmanlı egemenliği altında yaşayan gayrimüslim toplulukların etnik ve dini menşeleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. (Ercan 1984:1127-1131).

miştir. Bu cemaatlerin lideri, padişahla gayrimüslim tebaa arasında resmî bir ara mercii rolünü oynuyordu. Ayrıca kendi topluluğunun hukukî ve sosyal ilişkilerini düzenlemek ve yönetmekle görevlendirilmişti. Böylece bu gruplar, beratlarla kendilerine verilen özerklik sayesinde, Osmanlı egemenliğinde, ama devlet içinde bir devlet gibi kendi din, hukuk ve geleneklerini, eğitim sistemlerini sürdürdüler. Dine ilişkin kurallarını, örflerini ve özel hukuklarını korudular ve baskı görmeden uygulayabildiler. Halk, millet liderleri aracılığı ile devlet yönetimiyle ilişki kurmakta; millet liderleri de, cemaat üyelerinin davranışları, vergi ödemesi ve diğer yükümlülükler açısından padişaha ve memurlarına karşı sorumlu idiler.

Devletin güçlü olduğu zamanlarda iyi işleyen ve pratik yararlar sağlayan "millet sistemi", Osmanlı Devleti zayıfladıkça, yıkılmayı hızlandıran en önemli sebeplerden birisi oldu. XIX. yüzyılda Avrupa'da başlayan "milliyetçilik" duyguları, doğal olarak Osmanlı bünyesinde yaşayan dini grupları da etkileyecekti ve Tanzimat yıllarında Osmanlı Devleti'nde "millet" kavramı, artık anlamını değiştirerek belli bir etnik kökene sahip toplulukları ifade için kullanılmaya başladı.

Özellikle bazı anlaşmalar gereği, Fransızlara ve Ruslara din adamları ve kutsal yerlerle ilgili olarak verilen himaye hakları, bu ülkelerin baskıları ile gayrımüslim tebaaya da teşmil edildi. Zimmiler, bu anlaşmalara dayanarak, "millet" ya da uyrukluk değiştirmeye başladılar (Bozkurt 1989a: 11).

BİRİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA HARPUT

A) Fiziki ve İdari Yapı

Harput ve çevresinin, en eski çağlardan beri meskun durumda olduğu, son yıllarda yukarı ve aşağı Fırat havzalarında yapılan arkeolojik kazılardan anlaşılmıştır (Kökten 1971:3). Ayrıca Harput isminin menşei hakkında yapılan araştırmalar, burasının Hurriler, Hititler, Asurlular, Urartular, Medler, Persler, Parslar, Sasaniler, Ermeniler, Roma ve Bizanslılar, Emeviler ve Abbasiler, Selçuklular, Safeviler, Moğollar ve Beylikler ile Osmanlılar tarafından önemli bir yerleşim yeri stratejik öneme sahip bir bölge olarak kullanıldığını göstermektedir.[1]

Harput, Doğu Anadolu'da, Murat Vadisi'nin aşağı kısmına açılan Uluova'nın batı kenarındaki Elazığ İli'nin 5 km. kuzeyinde bulunan, çok eski ve tarihi bir şehirdir. Şehirin alanı, kuzey ve kuzeydoğuyu içine alan ve bugünkü Keban Baraj gölü içerisinde kalan Murat Nehri Vadisi ile batıda Hasan Dağı ve Piran Dağları'ndan geçen bir hatla çevrilidir.

---

1) Ayrıntılı bilgi için bkz. (Darkot 1964:296-297), (Ardıçoğlu 1964:9), (Sunguroğlu 1958a:44)

Bugünkü Elazığ şehrinin kurulmuş olduğu 1020 m. yükseklikteki Elazığ Ovası ile yüksekliği 900-1000 m. arasında değişen Uluova'nın kuzeyinde yer alan Harput şehri, önemli ticaret yolları üzerinde bulunuyordu.

Bu ticaret yollarının en önemlisi, Bağdat, Basra, Musul, Diyarbekir, Ergani, Harput güzergahı ile Malatya, Sivas, Ankara yönüne doğru gidendir. Bu yolun, Harput ve çevresi için önemli bir zenginlik kaynağı olduğu, "Tahrir Defterleri"nde geçen "baç" ve "tamga" adıyla bilinen ve gelip geçen kervanlardan alınan vergilerin yüksek olmasından anlaşılmaktadır (Ünal 1989:32).

Başkent İstanbul'dan, Basra'ya kadar ulaşan en müsait yolun Harput'tan da geçmesi, burasının önemli bir askeri merkez olmasını da sağlamıştır. Zira civar sancaklardan, ihtiyaçları olan askeri gücü temin etmesi için Harput Beyi'ne ve Kadısı'na müracaat edildiğine dair bilgiler olduğu gibi, IV. Murad'ın Iran Seferi sırasında Harput'u bir toplanma ve kışlak merkezi olarak seçtiği anlaşılmaktadır (Ünal 1989:33). Harput Şehri'nin bu özelliği, Tanzimat devrinde de devam etmiştir (Özdemir 1990:50).

Burada "şehir" terimi üzerinde durmamız gerekmektedir.

Şehir, kelime olarak Farsça olup (Büchner 1964:391), XIII. ve XIV. Yüzyıllarda "Şâr" diye Türkçeleştirilmiştir (Baykara 1985:18). A.Toynbee'ye göre şehir, orada oturanların yaşamaları için gerekli yiyecekleri sınırları içinde

üretemedikleri bir iskan yeridir (Baykara 1985:19). Başka bir ifadeyle şehir, yerleşiklerinin iş bölümüne tâbi olarak tarım dışı mal ve hizmet ürettiği ve bunları yakın çevresi ya da daha geniş bir alan için pazarladığı yerleşim birimidir (Ergenç 1981:1265).

Bu tarif ve özelliklere karşılık İslâm fıkıhçıları, şehiri şöyle tarif etmektedirler. "Şehir, dini işlere bakan bir müftüsü ve kaza hakkına sahip bir kadısı olan yerdir" (Kuban 1968:67). Osmanlılarda şehir ve kasaba "Cum'a kılınur ve bazarı durur" yer olarak tanımlanmaktadır (Ergenç 1981:1265). Osmanlı kanununa göre han, haman, bedesten ve kervansaray bina edilmişse o yer kasabadır ve tarımdışı üretim yapıldığı içindir ki, şehir ve kasaba sınırları içindeki topraklar "mirî arazi" sayılmazdı (Ergenç 1981: 1265).

Buraya kadar anlaşıldığı üzere, sadece tarım dışı üretim yapılması, o yerleşim bölgesine şehir denilebilmesi için yeterli görünmemektedir. Kuban (1968:68)'a göre Türk-İslam şehrini belirleyen unsurların en önemlileri; yönetim ile ilgili binalar-vali sarayı, kadı binası veya mahkeme-, pazaryeri, çarşı, bedesten, han, hamam, cami, mescid, kale ve mesken olarak kullanılan evdir.

XIX. yüzyılda bir kaza merkezi durumunda olan Harput Şehri, bu özelliklerin büyük çoğunluğunu taşıyordu denilebilir. Sosyal ve fiziki yönden İslam şehrinin mahallelere

ayrılma özelliği, Osmanlı şehir tipinde de görülmektedir. Osmanlı döneminde, aynı mescidde ibadet eden cemaatin aileleriyle birlikte ikâmet ettikleri şehir kesimi (Ergenç 1981b:104) olarak adlandırılan mahalleler, aynı zamanda mescid, cami, medrese, zaviye gibi dini ve kültürel müesseseleri de bünyesinde bulundurmaktadır.

1820'li yılların sonunda Harput şehrinde toplam yirmialtı mahalle bulunmaktaydı. Bu mahallelerin şekillenmesinde etkili bir çok faktör vardır. Mahalle isimlerinden, kuruluşlarıyla ilgili bazı bilgiler çıkarılabilmektedir. Genellikle mahalle isimlerini şehirde vazife yapmış devlet adamları, cami, mescid, medrese, zaviye, hamam, kale, imaret, pazar ve muhtelif coğrafi özellikler tayin etmiştir. Bu durum Istanbul, Ankara, Tokat ve Konya gibi diğer Osmanlı şehirlerinde de görülmektedir.[1]

Harput Şehri'nde bulunan toplam yirmialtı mahallenin beşinde gayrimüslim ahâli oturmaktaydı. Gayrimüslimlerin oturduğu bu mahalleler sicillerde Sinabud, Norsis, Şehroz, Gürcü bey ve Çelebi mahalleleri olarak geçmektedir (HŞS. 398:154,7,8,9,16,120,147). Gayrimüslimlerin yaşadığı bu beş mahallenin yanı sıra belgelerde bazen "Asuri" mahallesi ismi geçmektedir (HŞS. 389:54). Bu mahalle ismi ile muhtemelen Asurluların kalıntıları oldukları iddia edilen Süryaniler (Ercan 1984:1128) ve özellikle kalabalık bir

---

1) Ankara için bkz. (Çadırcı 1980:109-132), İstanbul için bkz. (Ayverdi 1958:10-69), Konya için bkz. (Baykara 1985:49), Tokat için bkz. (Cinlioğlu 1950:84).

şekilde yaşadıklarını bildiğimiz[1] "Norsis" mahallesi kastedilmiş olmalıdır.

Müslim ve gayrimüslimlerin beraber oturduklarını gösteren mahallelere 1823-1868 tarihleri arasındaki kayıtlarda rastlanması mümkün olmamıştır. Ancak 1892 tarihli bir salnamede müslüman mahallesi olarak bilinen "Karasofu Mahallesi"ne ait nüfus cetvelinde, Rum, Ermeni, Katolik ve Protestan cemaatlere ait rakamlar verilmektedir (H.1312 (1894) Tarihli Mâmurat'ül Aziz Salnamesi). Ayrıca Harput Şehri'nde yaşayan gayrimüslimlerin müslüman mahallelerinden ev satın aldıklarını gösteren belgelerin sicillerde yeralması (HŞS. 390:75, 398:11.), her iki tarafında aynı mahallede ikamet etmeye önceden beri başladıkları şeklinde düşünülebilir.

Harput Şehri'nin fiziki çehresinde bilhassa mesken olarak kullanılan yapılarda karşımıza çıkan ilk öğe, Kuban (1968:69)'nın ifadesiyle "Türk şehrinin isimsiz kahramanı" olan evdir. Harput evleri, içindeki bölümlere göre büyükkonak tipi veya normal ev olarak iki kısıma ayrılabilir. Meskenleri şekillendiren başlıca amiller, iklim, malzeme ve daha çok Osmanlı kültüründe yaygın ahşap malzeme; kerpiç ve tuğla dolgu ihtiva eden yaygın bir mimari olarak görülmektedir (Sunguroğlu 1958d:252-268).

---

1) Nüfus ve Etnik yapı bölümünde bu konuda ayrıntılı bilgi verilecektir.

XIX. yüzyılda tipik bir Harput evinde, harem odası, kış evi, yazlık, kahve odası, divanhâne, fırın damı, kiler, odunluk, avlu, samanlık ve ahır gibi bölümler bulunuyordu ve gayrimüslim evlerinin de hemen hemen aynı mimari tarzda olduğu söylenebilir.[1]

Harput Şehir merkezinde bulunan toplam ev sayıları ve bunların müslim ve gayrimüslim mahallelere göre dağılımları hakkındaki bilgilere ne yazık ki rastlanılamamıştır.

Cami, mescid, medrese ve zaviyeler yönünden Harput Şehri zengin bir donanıma sahipti. İslam şehrinin fiziki görüntüsünün önemli unsurlarından biri olan camiler, Osmanlı şehir tariflerinde "cuma kılınur" özelliği ile temel şartlardan olmuştur (Ergenç 1981a:1255). Dönemimize ait cami, mescit, medrese ve zaviyeler hakkındaki bilgilerimiz Sunguroğlu'nun (1958a:259-376) tesbitlerinden ve Evliya Çelebi[2] nin nakillerinden ibaret kalmaktadır.

Müslümanlara ait bu dini kurumların yanı sıra gayrimüslimlerin de ibadetlerini yapabilecekleri kiliseler mevcuttu. Harput'a bağlı köylerde de varoldukları tesbit edilen ancak sayıları bilinmeyen kiliselerin şehir merkezindeki sayısı altıdır (Sunguroğlu 1958a:343-356).

---

1) Bir Ermeni evinin hangi bölümlerden oluştuğu hakkında bkz. (HŞS. 398:16; 390:75.)

2) Evliya Çelebi'nin bu nakilleri ve Harput'ta bulunan dini kurum ve kuruluşlar hakkında ileride ayrıntılı bilgiler verilecektir.

Şehirde sanayi ve ticaret bölgeleri olarak bedesten, hanlar, çarşı ve pazarların bulunmasının yanı sıra müstakil özelliklerinden dolayı, debbağhaneler, boyahaneler, değirmenler ve mumhaneler de sanayi ve ticari özellikler gösteren yapılar da bulunmaktaydı.[1]

Harput Şehir merkezinin fiziki yapısı hakkında son olarak hamam ve çeşmelerden de bahsetmek gerekir. Şehre gelen tüccar, misafir ve şehir halkının hizmetine sunulan hamamlar, genellikle çarşı, han ve câmi yakınlarında inşâ edilmişlerdir. Ayrıca mahalle aralarında inşa edilen hamamlar da şehir halkının istifadesine tahsis edilmiştir. Ayrıca dini, ticari, eğitim amaçlı bina ve meskenlerin bünyelerinde çok sayıda çeşme bulunmaktadır.

İdari bakımdan Harput, Osmanlı hakimiyetine katıldığı 1516 yılından itibaren XIX. yüzyılın sonlarına kadar Diyarbekir Eyaleti'ne tâbi bir sancak olarak kalmıştır. Imparatorluğun diğer sancaklarıyla mukayese edildiğinde, Harput'un sancak olma özelliğinin biraz farklı olduğu sonucuna varılır. Mesela; Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı olan Harput'un güneyindeki Eğil ve Çermik, kuzeyindeki Pertek ve Sağman ile doğudaki Palu Sancakları birer "hükümet" ve "yurtluk-Ocaklık" sancakları statüsündeyken Harput, bu taksimin dışında bırakılmış ve uzun süre klasik Osmanlı Sancağı olarak kalmıştır (Ünal 1989:33).

---

1) Sosyo-Kültürel ve Ekonomik durum başlığı altında ileride bu konulara daha geniş temas edilecektir.

Hatırlanacağı üzere, Osmanlı yönetimi bir bölgenin fethi esnasında, eğer yararlılık ve hizmet göstermişlerse fetihten sonra bu yerleri, eski sahiplerine tevcih etmekteydi.[1] Harput'un bu anlayışın dışında tutulmasının sebebi, gerek Osmanlı öncesi ve gerekse Osmanlı döneminde Harput'un tek bir sülalenin elinde bulunmayışı ve güçlü bir aşiret yapısının mevcut olmayışından kaynaklanmaktaydı (Ünal 1989:34).

1835-1836 tarihleri arasında Harput'un Sivas Eyaleti'ne bağlı bir Sancak durumunda olduğu görülür.[2] 1862 yılına kadarki zaman zarfında Harput'un bu statüsünün ne olduğu ya da Tanzimat ile birlikte idari yapısında ne gibi değişikliklerin meydana geldiği hususlarında sağlıklı bilgiler edinmemiz ne yazık ki mümkün olmamaktadır. Zira bu ara zaman hakkında bilgi veren Şer'iye sicilleri, bir yangında yok olmuştur (Sunguroğlu 1958:206). 1862-1864 tarihli Şer'iye sicillerinde ise Harput, tek başına bir eyalet olarak geçer (HŞS.389:50).

Çalışma dönemimiz olan 1823-1868 tarihleri arasında Harput'un idari statüsünde meydana gelen sıkça değişmeler, sadece Harput için olmayıp, diğer şehirler için de geçer-

---

1) Bunun sebebi, muhtemelen merkezi otaritenin belirli bir sülalenin hükmünde olan bu imtiyazlı sancakların küçük birimler halinde kalmasını sağlamak ve dolayısıyla merkezi otorite ile çelişen feodal güçlerin meydana gelmesini önlemek arzusundan kaynaklanmaktaydı. Bkz. (Yücel 1974:657-708)

2) (HŞS. 218:4,29.) (Bu belgede Sivas Eyaleti'nin sınırları çizilmektedir.)

lidir.[1] İdari statüsünde her ne kadar değişiklikler olsa da Harput Şehri'nin ilgili birimin merkezi olduğu muhakkaktır.[2] Bağlı köy ve kasabaların bütününe ait da'vaların Harput Şehri'nde görülmesi ve kazâ idaresinin başı olan kadı'nın Harput Şehri'nde oturması (Ünal 1989:51), bu görüşü doğrulamaktadır.

Tanzimat'ın ilanından sonra uygulamaya konulan yeni idari değişiklikler sonucunda, Harput'un idari durumunda değişiklikler meydana geldiği gibi coğrafyası da değişikliğe uğramıştır. Harput Şehri'nin bulunduğu yerin yüksek olması yüzünden halk, bu günkü Elazığ İli'nin bulunduğu geniş ve düz ovaya inerek yerleşmiş ve burada bir şehir oluşturmaya ilk defa teşebbüs etmişlerdir. 14 Mart 1867 tarihinden itibaren bu yeni yerleşim alanına "Mamurat'ül Aziz" ismi verilmiştir (HŞS. 381:19).

1867'de hazırlanan "Vilayet Nizamnamesi" gereğince "Mamurat'ul Aziz" şehri, Diyarbekir, Mardin, Siirt ve Malatya ile birleştirilerek "Diyarbekir Vilayeti" haline getirilmiştir (Karal 1983b:150-153).

B) Etnik Yapı ve Nüfus

Doğu Anadolu'nun önemli bir yerinde bulunan Harput'un etnik bir bütünlüğünün olup olmadığı ya da Harput Şehri'nde

---

1) Mesela Sivas Şehri için bkz. (Akbal 1951:617; Karal 1983a:128)

2) Bu birimin "Kaza" olduğu kuvvetle muhtemeldir. Zira 1837 tarihli bir kayıtta Harput kazasına atanan kaimmakam'dan bahsedilmektedir. Bkz. (HŞS. 393:10).

hangi etnik grupların yaşadığı yahut Harput Şehri'nin nüfus bakımından gelişiminin nasıl olduğu sorularına bulunacak cevaplar, burada yaşayan gayrimüslimlerin başlıca konu edildiği bu çalışma için ayrı bir öneme sahiptir.

Anadolu coğrafyasından ayrı olarak düşünemeyeceğimiz Harput Şehri'nin, etnik özellikler olarak da diğer bölgelerden tamamen farklı olacağını iddia etmek mümkün değildir.

Malazgirt Zaferi'nden bir süre sonra, 1085 yılında Harput ve çevresi, Türkler tarafından fethedildiği zaman, Anadolu'nun birçok yerleri gibi az bir nüfusa sahipti (Akdağ 1977:10). Bu sebepten, daha XII. yüzyılda bölge, büyük ölçüde Türkleşmiş bulunuyordu (Turan 1971:37). Türkler'in bu bölgeye gelişiyle birlikte gayrimüslimler şehir merkezi yahut bazı merkez köylerde toplanmışlar; Türkler ise onların terk ettikleri birçok köye yerleştikleri gibi arazinin genişliği nisbetinde, nüfus bulunmayan bu topraklarda yeni köyler kurmuşlardır (Ünal 1989:54).

1823-1868 tarihleri arasında Harput Şehri'nde yaşayan gayrimüslim halk, Sinabud, Şehroz, Norsis, Gürcübey ve Çelebi adını taşıyan beş mahallede Ermeni, Rum ve Süryani olmak üzere üç ana etnik gruptan müteşekkildi.

Modern millet sistemine göre yapılan bu sınıflandırmanın yanı sıra, Osmanlı Millet Sistemi'ne göre[1] ise Ermeniler Gregoryen, Rumlar Ortodoks, Yahudiler ise Musevi idiler.

Yukarıdaki millet gruplarına ilave edilebilecek iki grup daha vardır ki, bunlar Katolikler ve Protestanlardır.[2]

Şer'iye sicillerindeki kayıtlardan Katolik ve Protestan tabirlerinin daha çok Ermeniler için kullanılıyor olması ve gayrimüslimler ile ilgili tesbit edilen yüzondokuz belgeden yüzonbeşinin Ermenilerden bahsetmesi, bu grubun nüfus bakımından diğerlerine göre daha kalabalık olduklarını gösteriyor. Ermeniler karşısında Süryanilerin varlıklarının fazlaca hissettirememelerinin sebebi olarak Ercan (1984:1129), her iki grubun da aynı din, mezhep ve inancı paylaşmalarını göstermektedir. Ayrıca Güneydoğu Anadolu'da bulunan Süryanilerden, oldukça kalabalık bir bölümünün Osmanlı İmparatorluğu döneminde Ermenileşmesi (Ercan 1984:1129) ve daha önce Selçuklular zamanında önemli bir Süryani merkezi olan Malatya'da, daha sonraki yıllarda hemen hemen hiç Süryani'nin bulunmayışı, Ermenilerin sayıca çok görünmelerinin bir sebebi olabilir.

---

1) "Osmanlı Millet Sistemi" için ayrıca bkz. (Shaw 1982a:214; Lewis 1984:333).

2) Osmanlı Devleti'nde Protestan ve Katoliklerin kimlerden oluştuğuna dair bkz. (Shaw 1982a:216); Tanzimat döneminde yeni değişmeler ve misyonerlik faaliyetlerinin sonucunda meydana gelen durum için bkz. (Shaw 1982b:163-166).

Rumların adının kayıtlarda pek yer almaması, bu grubun sayıca en az gayrimüslim topluluğu oluşturduğunu gösteriyor.[1]

Bunların dışında, İmparatorluğun temel unsurunu teşkil eden müslümanlar yani Türkler bulunmaktadır.

Gerek müslim ve gerekse gayrimüslimlerin nüfusu hakkında kesin rakamlar vermek, 1823-1868 tarihleri arasında mümkün görünmemektedir. Çünkü, II. Mahmut zamanında yapılan 1831 genel nüfus sayımı[2], bilinmeyen bir sebepten dolayı Harput ve çevresini kapsamamaktadır. Ayrıca, Sultan Abdülmecid zamanında yaptırılan nüfus tahrirlerinin, doğu vilayetlerini içine almadığı ileri sürülür (Sunguroğlu 1958c:1010).

Nüfus tesbiti ile ilgili olarak 1837 tarihinde Harput'a gönderilen bir belgede (HŞS. 393:14), imam, muhtar ve Ermeni muhbirlerinin bu konuda yapmaları gereken işler ayrıntılı olarak belirtilmiş ancak bu çalışmanın gerçekleştirildiğine dair hiçbir kayda rastlanmamıştır.

XVI. yüzyıl Harput Sancağı ile ilgili yapılan Ünal'ın (1989:55-89) çalışması, şehir ve köy nüfusları hakkında

---

1) Dönemimiz ile ilgili incelenen sicillerde, sade bir yerde Rum Milleti tabiri geçmektedir. bkz. (HŞS. 390:25).

2) Sayımın yapıldığı 1831 tarihinde Harput, Sivas Eyaleti'ne bağlı bir sancaktır. Ancak, Sivas'a ait nüfus istatistikleri bulunmasına karşı, Harput ismine rastlanılmamıştır. Bkz. (Karal 1943).

bilgi verirken, bu sonuçlar XIX. yüzyıl Harput'u için çok uzak kalmaktadır. Dolayısıyla, 1868 tarihinden sonraki yıllara ait bazı nüfus bilgileri, bu hususdaki başlıca kaynaklarımız olacaktır.

XIX. yüzyılda Harput'un nüfusu hakkında ilk bilgi veren, 1880 yılında Anadolu Vilayetlerinde bazı incelemeler yaparak bazı istatistiki tesbitlerde bulunan Vital Cuinet isimli bir Fransız'dır. 1892'de "La Turquie d'Asie" adıyla 1892'de İstanbul'da kaleme aldığı eserinden, Harput'un XIX. yüzyıldaki nüfusu hakkında bilgiler öğrenebiliyoruz.

Cuinet'in tesbitlerinden, Harput Şehri'nde toplam 453 Ortodoks, 252 Katolik, 1845 Protestan, 4850 Ermeni ve 12600 müslümanın bulunduğu anlaşılıyor (Sunguroğlu 1958a:191). Bağlı köy ve mezralar da dahil edilirse Harput'ta toplam 650 Ortodoks, 905 Katolik, 5100 Protestan, 39.343 Ermeni ve 139.956 müslüman nüfus bulunmaktaydı (Sunguroğlu 1958a:192).

Cuinet'in eserini neşrettiği 1892 tarihinde verdiği bu rakamlar, gene aynı tarihte yayınlanmış bir salnamede farklı gösterilmiştir (H.1310 (1892) Tarihli Mamurat'ül Aziz Salnamesi:42). Protestan ve Ermenilerin nüfusu Cuinet'te daha fazladır.

Harput ve çevresine ait olan ve ilki 1892 tarihinde başlayan salnamelerdeki nüfus yekünleri, yıllara göre artış

göstermektedir. Ancak bu artış yüzde olarak gayrimüslimler için daha fazladır. Bunun sebebi, askerlik görevinin sadece müslüman erkeklerin omuzuna yüklenmiş olması ve dolayısıyla gençlerin askerlikte uzun süre kalmaları, pek çoğunun harplerde şehit olarak geriye dönmemelerinin yanısıra, gayrimüslimlerin işlerinde güçlerinde devam etmelerinden ileri gelmiş olmalıdır.

C) Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Durum

Önemli ticaret yolları üzerinde bulunduğunu belirttiğimiz Harput Şehri, XIX. yüzyıla gelindiğinde yetiştirilen tarım ürünlerinin çeşitliliği, hayvansal ürünlerinin bolluğu[1] ve sahip olduğu pazar ve öteki ticari kuruluşları ile canlı bir alışveriş merkezi görünümündedir.

Kuzova ve Uluova gibi iki büyük verimli tarım sahalarından elde edilen ürünlerin fazla miktarları için "ikibin lira kıymetinde on ikibin kıyye balmumu, onbinbeşyüz lira kıymetinde yüzseksenbin kıyye pamuk, üç bin lira kıymetinde yüzyirmibin kıyye erik yarması ihracatı vukuu bulur ki.." denilmektedir (H.1325 Tarihli Mamurat'ül Aziz salnamesi:173)

Buğday, halkın en temel gıda maddeleri olan ekmek, bulgur, nişasta ve benzeri yiyeceklerin hammaddesi olduğu

---

1) Azığı (yiyeceği) bol anlamına gelen Elazığ adının, hayvani ve bitkisel üretim fazlalığını temsilen konulduğu belirtilir (Sunguroğlu 1958a:234).

için, Harput'ta ve bağlı köylerde yetiştirilen başlıca ürün tahıldı. Harput'ta fazlaca buğday üretilmesine rağmen, 1846 tarihli bir kayıtta karaborsacılar eliyle oluşturulan bir hububat darlığından bahsedilmektedir. El altından 70-75 guruştan satılan ekmeklik buğday, çıkarılan bir emir ile (HŞS. 392:7) 30 guruşa düşürülmüştür[1] (HŞS. 392:60).

Tarım ürünlerinin yanı sıra, hayvan ürünlerinin bolluğu bakımından da Harput, önemli bir canlı hayvan yetiştirme merkeziydi. Hayvancılık sayesinde, geçimini sağlayan çok sayıda kasabın yanısıra, deri işlemeciliğinin ileri seviyede olduğu, özellikle yemeniciliğin ve debbağhanelerde işlenerek elde edilen deriden çarık, çizme, papuç, hayvan koşumları, eğer, semer gibir birçok yan üretimin yapıldığı anlaşılmaktadır (HŞS. 398:93,128,218: 36,103.). Ayrıca, narh listesinde geçen taze peynir, lor ve çökelek gibi hayvan ürünlerinden pazarda yüksek fiyata alıcı buldukları gözlenmektedir (HŞS. 392:22.). İncelenen belgelerde, Amerikan bezi, Lahor Şalı ve Frenk Kuşağı (HŞS. 381:88) gibi isimlerin yer alması, batı kaynaklı malların Türk piyasasına girdiğini göstermektedir.

Yıllardan beri şehirde varlıklarını koruyan bedesten, darphane, debbağhane, kirişhane, boyahâne, dokuma tezgahları, marangoz atelyeleri, yemenici atelyeleri, ekmek fırın-

---

1) (Ayrıca, ihracı yasak olan bazı malların Hayriye Tüccarlarınca gizlice Avrupalı meslektaşlarına satılması, özellikle kurak yıllarda Avrupa'nın buğday sıkıntısı çektiğinde ihracını bu yolla Osmanlı ülkesinden sağladığına dair geniş bilgi için bkz. (Çadırcı 1980:241).

ları, hanlar (Ünal 1989:222-225) ve öteki diğer ticari kuruluşlar, XIX.yüzyıl boyunca da faaliyetlerini sürdürerek, müslüman ve gayrimüslimlerin sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarına cevap vermişlerdir.

Bilindiği üzere, diğer dini ve hayri müesseseler gibi cami ve mescidler de birer vakıf müessesesidir. Yaptırılan cami ve mescidlerin ihtiyaçlarının temini için vakıf gelirleri tahsis edilmiş olup, ayrıca vâkıfın isteği doğrultusunda görevliler ve yapılacak şartlar konulmuştur.[1] Toplam sayıları yirmiden fazla olan cami ve mescidlerde[2] ibadetin yanı sıra, eğitim faaliyetleri de sürdürülmekteydi.

Medreseler yönünden de bir hayli zengin sayılan Harput'ta toplam 26 medrese ismi geçmekte ve bunların büyük çoğunluğu şehir merkezinde yeralmaktaydı (Sunguroğlu 1958b:11-23).

Bilindiği gibi medreseler de, camiler ya da mescidler gibi vakıf müessesesi tarafından yaşatılmakta ve yürütülen eğitim faaliyetleri için gerekli harcamalar, vakıf gelirleri tarafından karşılanmaktaydı. Harput'ta yaşayan varlıklı bazı müslüman aileler de yaptıkları hayırlarla bu harcamalara destek olmuşlardır (HŞS. 398:38,29). Kullanılan

1) Vakıf kaynaklarının işletilmesi hakkında bkz.(Yediyıldız 1984b:5-41)

2) Cami ve mescitlerin tam listesi ve bânileri hakkında bilgi için bkz. (Sunguroğlu 1958a:270-321)

lakaplardan anlaşıldığına göre, en fazla vakıf yapanların başında ağalar, bey ve paşa olanlar, seyyid-efendi-hoca ve kadınlar gelmekte-dir.[1] İncelenen belgeler içerisinde, gayrimüslim vakıflarına tesadüf edilememiştir.[2]

İbadetlerin yerine getirilmesinin yanı sıra cami ve mescitler, bünyelerinde bulundurdukları kitaplıklarla da birer eğitim-kültür merkezleriydi. Resmi diye niteleyebileceğimiz cami ve medrese kütüphanelerinin yanı sıra, özel şahısların kurduğu kütüphaneler de mevcuttu.[3] Ancak daha sonraları Harput Şehri'nin Elazığ'a nakledilmesi esnasında, bu kitapların bir çoğu kaybolmuş ve geriye kalanlar bugün büyük kütüphanelerde muhafaza altına alınmıştır (Küçük 1986:143).

Harput'ta yaşayan gayrimüslimlere ait okul, kütüphane gibi eğitim faaliyetlerine ait, Şer'iye Sicillerinde herhangi bir bilgi yoktur. Ancak bu durum, gayrimüslimlerin eğitim-öğretim yapmadıkları anlamına gelemeyeceği gibi bu konuda cemaat liderlerinin tuttukları defterlerde bilgilerin yeralması mümkündür.[4] Ayrıca, 1860'lı yıllarda

---

1) Bu konuda 1856 yılında çıkarılan bir fermanla gayrimüslimlerin, mallarını dilediklerince tasarruf etmelerine imkan verilmiştir. Bu konuda getirilen bazı şartlar için bkz. (Bozkurt 1989:16)

2) Vakıf kurucularının sosyal tabakalaşmadaki yerleri hakkında bkz. (Yediyıldız 1982b:143-164). Ayrıca Harput'ta ki vakıflar için bkz. (Öztürk 1986:237-242)

3) Bu kütüphanelerin listesi ve kitap sayıları hakkında bkz. (H.1301(1883) Tarihli Mamürat'ül Aziz Salnamesi.)

4) Bu defterlerin tarihleri ve sayıları hakkında bkz. (Ercan 1984:1120-1121)

Harput'a gelmeye başlayan misyonerlerin, buradaki gayrimüslimler için kurdukları okulların 1870'lere tesadüf etmesi, bu durumun bir başka sebebi olabilir.[1]

XIX. yüzyıl boyunca seksen meşhur âlim ve mutasavvıf, seksenyedi icazetli âlim ve onsekiz meşhur hattatın Harput'taki medreselerden yetiştiğini kaydeden Sunguroğlu (1958b:108-434)'nun verdiği bu rakamlar, 1823-1868 yılları arasındaki Harput'un ilim ve kültür seviyesi hakkında bir fikir vermesi bakımından önemlidir.

---

1) 1860'dan sonra Harput'ta kurulmaya başlanan misyoner okulları hakkında bkz. (Sunguroğlu 1958b:84-97)

İKİNCİ BÖLÜM

HARPUT'TA GAYRİMÜSLİMLER

A) Gayrimüslimler ve Kadı Mahkemesi

Da'vaların görülüp hükme bağlandığı yer olan mahkemeler (Develliođlu 1984:677), Osmanlı Devleti'nde "Şer'i Mahkemeler" ya da "Mahkeme-i Şer'iyye" isimleriyle anılmaktadır.

Nikah, miras taksimi, çeşitli anlaşmazlıklar ve din işleriyle ilgili birçok meselelerin görüşüldüğü bu mahkemelerde görülen da'valar, Şer'iye Sicilleri denilen mahkeme defterlerine geçiriliyordu. Merkezi yönetimin, taşradaki en üst temsilcisi durumunda olan kadı, maiyeti ile birlikte adaletin tecellisi ile görevli kılınmıştı.[1]

Şer'i mahkemelerden günümüze intikal etmiş olan mahkeme tutanakları ya da öteki adıyla Şer'iye Sicilleri, baştan sona nikah, evlenme, miras taksimi, vâsi tayin ve azli, kefalet, satış sözleşmeleri, tereke kayıtları, vakfiyeler, merkezden gönderilen yazılar, narh listeleri ve daha birçok konudaki bilgileri ihtiva etmektedir.

---

1) Kadılar'ın görev ve sorumlulukları hakkında daha geniş bilgi için bkz. (Altundağ 1967), (Uzunçarşılı 1988:83-126 ; Shaw 1982a:193-196).

Bu kayıtlar incelendiğinde bahsi geçen hususların sadece müslümanlara şâmil olmadığı ve gayrimüslimleri de kapsadığı görülür. Dolayısıyla Şer'iye Sicillerinde geçen bilgiler ışığında yapılan bu çalışmada, gayrimüslimlerin Şer'i mahkemeler ile olan ilişkilerinin ortaya konması icâb etmektedir.

Burada akla şu sorular gelmektedir. Kendilerine ait cemaat mahkemelerinin olduğunu bildiğimiz (Bozkurt 1989:24) gayrimüslimler, hangi sebeplerden dolayı Şer'i mahkemeye müracat etmişlerdir? Bu davranışlarında kendi mahkemelerine duydukları itimatsızlığın ya da Şer'i mahkemelere duyulan güvenin etkisi varmıdır? Yoksa cemaat mahkemeleri, Şer'i mahkemelerin aksine tüm bölgelerde yeterince organize edilmemiş miydi? Ya da gayrimüslimler özellikle hangi konularda ve ne kadar sıklıkta Şer'i mahkemelere müracaat ediyordu? İşte bu sorulara cevap bulabilmek için tüm Osmanlı Şer'i mahkemelerinin hem de cemaat mahkemelerinin işleyiş tarzlarının ortaya konulması ve birbirleriyle mukayese edilmesi gerekir.

Çalışmamızın giriş bölümünde belirttiğimiz; Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimler ile ilgili yapılan çalışmaların hemen hiçbirinde, cemaat mahkemeleri hakkında ayrıntılı bir açıklama getirilmemiştir. Bu durumu, gayrimüslimler üzerinde yapılacak bir çalışma için büyük eksiklik olarak değerlendiren Ercan (1984:1146-1147)'a göre, gayrimüslim mahkemeleri ile ilgili başlı başına bir

çalışma yapılması gerekir. Elimizde bu konuda fazla malumat olmadığından ne yazık ki cemaat mahkemelerinin işleyiş tarzı hakkında ancak sayılı birkaç örnekle yetinmek durumundayız.[1]

1823-1868 tarihleri arasında Harput'ta yaşayan gayrimüslimlerin daha çok arazi anlaşmazlıkları, miras, alacaklı olma, tarla ve ev satışından doğan anlaşmazlıklar, kayıp ve buluntu mallar ile kefalet konularında, Şer'i mahkemeye müracaat ettikleri görülür. Bu konularla ilgili görülen da'va sayısı 1823-1868 tarihleri arasında toplam yüz ondokuz tane olarak tesbit edilmiştir. Çok nadiren de olsa, yaralama, şuf'a, vergi ve ailevi sorunlar hakkında da Şer'iye mahkemesine müracaat edildiğine dair belgeler bulunmaktadır. Periyodik olarak, yıllarca Şer'i mahkemeye çözüm bulmak için gayrimüslimlerin müracaat etmesi, mahkemeye ve onun vereceği hükümlere olan bir güvenin sonucu olsa gerekir. Zira, görülen da'valarda müslim ya da gayrimüslim ayrımı yapılmadan, haklı ve haksızın tesbitine çalışılıyordu. Bu konuda bir çok da'va örneği vardır. Mesela, 1867'de Harput mahkemesine intikal eden bir alacaklı da'vasında, da'valı olan Ermeni lehinde, müslümanların şehadet etmeleri ve Ermeni'nin beraat etmesi (HŞS. 381:12), yine 1867'de Harput'a bağlı Hüseynik Köyü'nden Hasan Ağa'nın, Harput Sinabud mahallesinde oturan Ermeni

---

1) Dini liderler ve cemaat mahkemeleri tarafından verilen hükümlerin, onlar adına Osmanlı Devleti tarafından infaz ve icra olunduğuna dair örnekler "Dini ve Kültürel Meseleler" başlığı altında ileride verilecektir.

asıllı Arakil oğlu Uhron'un kendinden kireç aldığını ve parasını ödemediğini ileri sürerek da'va etmesi üzerine, Uhron'un borcunu ödediğine dair bir senet ibraz etmesiyle Hasan Ağa'nın da'vasının reddedilmesini örnek verebiliriz (HŞS. 381:11).

Mademki Şer'iye mahkemelerine gayrimüslimlerce de ilgi duyulmaktadır, öyleyse bu mahkemenin işleyiş tarzı ve gayrımüslimleri buraya yönlendiren sebepler üzerinde kısaca durmakta fayda vardır.

Osmanlı Devleti'nde çok geniş yetkileri bulunan ve Şer'i mahkemelerin başı olan kadı, insanlar arasında meydana gelen da'va ve anlaşmazlıkları, şer'i hükümlere uygun olarak karara bağlamak için, devletin en yüksek icrâ makamı (sultanlar) tarafından tayin edilen görevli "hakim" veya "Hakim-üş Şer" dir (Develliođlu 1984:374-375). Adli görevinin dışında kadı, şehir kethüdası, çöpçübaşı, mimarbaşı, esnaf kethüdaları, pazarbaşı ve muhtesib gibi kişilerden oluşan bir çeşit belediye meclisinin de başkanı durumunda idi (Akdağ 1977:96). Bu yetkilerinin yanı sıra kadıların yetiştirilmeleri, görev süreleri, tayinleri, dereceleri hakkında özel esaslar bulunuyordu (Uzunçarşılı 1988:83-126). Devletin resmî şartlarına haiz olan kadının tayin edilebilmesi için bazı kişisel özelliklerinin olması da gerekiyordu. Bu özellikler, kadı tayin edilecek olan kimsenin hüküm verebilecek bir kapasiteye sahip olması, anlayışlı, kuvvetli, dürüst, şahsiyet sahibi, müslüman

olması ve iradesi sağlam bir yapıda olması şeklinde özetlenebilir (Belgesay 1940:5-6). Bu özellikleri taşıdığına kanaat getirilerek tayin edilen kadılara hitaben gönderilen fermanlarda, adaletin tecellisi için çok gayret etmeleri, doğruluktan şaşmamaları, adalet ve hakkaniyetten ayrılmamaları konularında tenbihte bulunulmaktadır.[1] Zaman zaman Harput'a gönderilen fermanlarda, burada yaşayan gayrimüslimlerin haklarının da tıpkı müslümanlarınki gibi gözetilmesi istenmiştir (HŞS. 390:103).

Yargı mekanizmasının işleyebilmesinde kadı, yalnız değildi. Adaletin tecellisi için başta naib olmak üzere muhzırlar, çavuşlar, subaşılar, mübaşirler, katipler, hademeler ve kassamlar da kadıya yardımcı oluyorlardı (Uzunçarşılı 1984:108-121).

Şer'i mahkemenin görevlileri hakkında verilen bu bilgilerden sonra, sicillerde yeralan da'va örnekleri yardımıyla, yargılama şekline geçebiliriz.

Sicillerdeki hükümlere göre da'vacı veya da'valının oturduğu yer ve eğer bu kişi bir gayrimüslim ise hangi milletten olduğu mutlaka belirtilmektedir. Şayet da'vacı şehir halkından ise "nefs-i şehir halkından" ya da "medine-i Harput mütemekkinlerinden ve teb'ayı devlet-i aliye-nin.... milletinden" formülü kullanılmakta (HŞS. 390:203,218,231)

---

1) 1866 tarihli Harput Şer'iye sicilinde yeralan bir kaymakam tayini kayıdında, adaletin sağlanması konusunda kadıyla işbirliği yapılması tembih edilmektedir. (HŞS.381:11)

köyden ise "medine-i Harput muzâfatından... nâm karyesi sakinlerinden.." formülü kullanılmaktadır (HŞS. 398:36, 22,28,).

Kayıtlardan anlaşıldığına göre ilkönce da'vacının iddiası dinlenmekte ve sonra da'valının sorgulamasına geçilmekteydi. Da'valı olan, da'vacının iddiasını kabul ederse, buna göre karar verilir. Yoksa da'valıdan isbat etmesi istenirdi. Da'vacının isbatları yeterli görülürse, şahitlerin de görüşleri alınarak, da'valı aleyhine karar verilirdi. Mesela, 1863 tarihinde Harput Şer'iye Mahkemesinde görülen bir da'vada, Ermeni milletinden olan Serkis ve Asador isimli kardeşler, yirmiyediyıl önce satılmış olan dört tarlanın, aslında kendi mülkleri olduğu iddialarını isbatlayamayınca, da'vaları reddedilmiştir (HŞS. 390:77). Aynı durum bir ev satışında da görülür. Ahmed Paşa Konağı'nın mülkiyeti hakkında çıkan bir anlaşmazlıkta da'valı olan Ermeni Osib, konağı yirmibeşbin guruşa aldığını ispat ederek, da'vanın düşmesine sebep olur (HŞS. 390:75).

Şayet da'vacı haklı olduğunu isbat edemezse yemin etmesi istenirdi (Bozkurt 1989:25). Ancak Harput Şer'iye Sicilleri'nde böyle bir bilgiye rastlanmamıştır. Ayrıca mahkemenin verdiği karara ait hiçbir itirazın bulunmayışı ve yemin etmeyi gerektirecek bir durumun söz konusu olmaması Şer'i mahkemenin gayrimüslimler üzerinde olumlu etkiler meydana getirdiği şeklinde yorumlanabilir.

Da'va görülürken şahitlerin, tarafların, vekillerin vâsilerin ve mahkeme görevlilerinin hazır bulunması da'vanın şartlarındandı. Zira kayıtlarda geçen da'va örneklerinin hemen hepsinde gerek tarafların kendi yanlarında getirdikleri tanıklar ve gerekse mahkeme tarafından oluşturulmuş şahidler grubu (şuhud'ul hal), meslekleri ile birlikte belirtilmiştir (HŞS.398:11, 16,22,28.). "şuhud'ul hal" olarak belirtilen şahidler grubu bazı da'valarda müftü, muhzır, katip, aza ve imam, gibi kişilerden oluşurken (HŞS. 390:62, 398:22,27), gayrimüslimler ile ilgili da'vaların "Şuhud'ul hal"leri kimi yerlerde sadece müslümanlardan (HŞS. 398:16), bazende hem müslüman hem de müslüman olmayanlardan müteşekkildir (HŞS. 398:7,8, 390:72,75,152,203).

İslam Hukuku'na göre da'vada başlıca deliller, tanıklar ve senetlerdir. Ancak, bir kimsenin da'vada müslümanlara karşı tanıklık edebilmesi için müslüman olması şartı aranır (Bozkurt 1989:24).

Harput Şer'iye Sicilleri'nde de gayrimüslimlerin müslümanlara karşı tanıklık yaptıklarına rastlanmaz.

Ayrıca, İslam hukukunda "hükm-i gıyabi" adıyla bilinen ve da'valı olmadan onun gıyabında yapılan bir yargılama usulü vardır (Akgündüz 1986b:171-199). Şayet da'valı duruşmaya gelmezse ya da inatla gelmekten kaçarsa, yani şer'an "gaib" sayılırsa bu yargılama usulüne başvuru-labilirdi. Harput Şer'iye Sicilleri'nde bu usulde bir yargının yapıldığına dair bilgi yoktur.

B) Mahkeme Kayıtlarında Gayrımüslimler

1) Hukuki Statüleri

Gayrimüslimlerin hukuki durumlarının tesbit edilmesi, kuruluşundan yıkılışına kadar yalnız örfi hukukla değil, bunun yanısıra Şer'i hukuk kurallarıyla da idare edilmiş olan Osmanlı Devleti'nin, önemli bir mevzuunu teşkil eder. Dolayısıyla, İslam Hukuku'nun gayrimüslimler ya da zimmiler için öngördüğü kuralların ve bu kuralların Osmanlı Devleti'nde ne şekilde uygulandığının belirlenebilmesi için, İslam Hukuku'nun bu konudaki başlıca hükümlerinin neler olduğuna kısaca temas etmek gerekir.

Osmanlı Devleti'nin, gayrimüslimlere karşı takip ettiği siyasetin temelinde şüphesiz insani duyguların yanısıra, dini kuralların da büyük payı vardı. Devlet, gayrimüslimler ile olan ilişkilerini, İslam Hukuku'nun öngördüğü çerçevede yürütmeye çalışıyordu (Eryılmaz 1990:12-13).

İslam Hukuku, gayrımüslimler konusunda oldukça ayrıntıya girmiştir.[1] İslamiyet'in ilk yıllarında, Arap Yarımadasında yaşayan putperestlerin yanı sıra Musevi ve

---

1) İslam hukukçularının temel eserlerinde zimmilerin statüleri, hak ve görevleri teferruatlı bir şekilde anlatılmıştır. Bu eserlerden bazılarının isimleri için bkz. (Yediyıldız 1987:12)

Hıristiyan toplulukların fazla oluşu, bu ayrıntıyı sağlayan etkenlerden birisidir (Ercan 1984:1125).

Hz. Muhammed'in Medine'ye hicretinin ardından civarda yaşayan gayrimüslimlere karşı izlediği siyaset, İslam Fıkhı içerisinde yer alan Zimmet Hukuku'nun da temellerini oluşturdu.

Zimme; koruma, sahip çıkma, birinin emniyetini taahhüt etme ve anlaşma mânalarına geldiği gibi (Yediyıldız 1987:2), kendi dinlerini değiştirmeden bir İslam devletinin korumasından yararlanan fakat müslüman olmayan "ehl-i kitap" kişilere zimmi adı verilirdi (Bozkurt 1989:8).

Tanzimat yıllarına kadarki Şer'iye sicillerinde müslüman olmayanlar için kullanılan zimmi tâbiri, Tanzimat döneminde pek kullanılmamıştır. Çünkü Tanzimat döneminde zimmilerle müslümanların eşitliği ilan edilmiş, böylece herkesin aynı hak ve mükellefiyetlere sahip olduğu varsayılmıştır (Bozkurt 1989:8).

İslam Hukuku'na göre, doğrudan doğruya hükümranlıkla ilgili olan devlet başkanlığı, ordu komutanlığı veya hâkimlik gibi görevler dışında zimmi ya da gayrimüslimler, her türlü devlet hizmetinde çalışabilme hakkına sahiptiler.

Nitekim Osmanlı tarihinde devletin çeşitli kademelerinde görev almış gayrımüslimlerin varlığı bunu göstermektedir.[1]

İslam devletinin himayesinde bulunan gayrimüslimler; yani zimmiler, aynen müslümanlar gibi istedikleri yerde oturma, dolaşma ve toplanma, inanç ve ibadetin yanı sıra eğitim-öğretim hakkına sahiptirler. İslam devleti onların can ve mal güvenliklerini teminat altına almıştır. Askerlik yapma mecburiyetleri olmadığı gibi, zekat vergisinden de muaf idiler. Ayrıca kendi hususi kanunlarına göre yargılanmaktaydılar. Bu avantajlara karşılık olarak, "cizye" denilen senelik bir vergi ödedikleri gibi "haraç" adı altında bir arazi vergisi vermekle yükümlüydüler (Eryılmaz 1990:22).

Zimmiler, müslüman olmadıkları için onlara Şer'i hükümler uygulanmadığı gibi müslümanlardan farklı olarak yönetilir ve farklı hukuka tâbi olurlardı. Çünkü İslam özel hukuku, yalnız müslüman olanlara uygulandığı için, özel hukuk açısından da kendi toplulukları içinde geçerli olan dini hukuklarına tâbi idiler.

Mesela evlilik, nikah, çeyiz, nafaka ve boşanma gibi özel hukuk kapsamına giren meseleler, Osmanlı Devleti'nde dini işlerden sayıldığı için, gayrimüslim din adamları,

---

1) Mesela Ermeni milletinden, devlet hizmetinde bulunmuş üst düzey kimselerin görev ve sayıları hakkında geniş bilgi için bkz. (Koçaş 1967:92-115).

verilen beratlarla bu konularda kendi dini kurallarını uygulamakla yetkili kılınmışlardır (Bozkurt 1989:14). 1863 tarihli Harput Şer'iye Sicili'nde yeralan bir kayıtla bu durum açıkça görülmektedir.[1] (HŞS., 390:176.)

Ancak aile hukukuna ilişkin sorunlarda gayrimüslimler dilledikleri takdirde şeriata göre hükmedilmek üzere kadıya gidebilirlerdi. İncelediğimiz dönem içerisinde aile hukuku ile ilgili, mahkemeye sadece bir müracatın yapıldığı tesbit edildi.[2] Gayrimüslimlerin bazen kadı veya mahalle imamı huzurunda da evlendikleri görülmekle beraber (Bozkurt 1989:14; Savaş 1986:50), Harput mahkemesinde böyle bir evlenmenin gerçekleştiğine dair belge bulunmamaktadır.

Evlenen çiftlerden "resm-i ârusâne" veya "resm-i gerdek" adı altında bir vergi alınmaktaydı (Ercan 1984: 1145). Gayrimüslimler genellikle bu vergiyi, müslümanların ödediğinin yarısı oranında vermişlerdir. Bu oranın belirlenmesinde çıkan bir kargaşadan dolayı Ermenilerin şikayetlerine gönderilen cevabî yazıda, bakire olanlardan otuz akçe, dul olanlardan ise onbeş akçe ârusâne (evlenenlerden alınan harç) alınması ve bu miktarların

---

1) Bu belgede eşinden kaçan veya boşanmak üzere olan gayrimüslim kadın ve erkeğin arasına rahiplerinden başka kimsenin girmemesi tembih olunmaktadır.

2) Belgede Karabet isimli Ermeninin, iki yıldır nikahlı karısı olduğu halde kendine varmayan Ohan kızı Cevher'i şikayet etmesi yeralmaktadır. (HŞS.390:10).

üzerine çıkılmaması gerektiği hatırlatılmıştır (HŞS., 392:19.).

İslam Hukuku'na göre gayrimüslim erkekler müslüman kadınlar ile evlenemezdi ancak müslüman erkeklerin gayrimüslim kadınlarla evlenmelerine bir engel yoktu. Ayrıca gayrimüslim kadın bu evlilikte dinini muhafaza edebileceği gibi doğan çocuklar müslüman sayılırdı (Ansay 1958: 198).

Toplam yüzondokuz belge üzerinde yapılan araştırmada, Harput'ta bu şekilde gerçekleşmiş bir evlilik olayı bulunmamakla birlikte, bazı Ermenilerin Türk ismi taşıyor olması (HŞS., 390:44,19,18,6), aralarındaki din farklılığına rağmen Türk Kültürü'nün tesirinde kaldıklarının bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

İslam Miras Hukuku açısından gayrimüslimlerin, birbirleri lehine yaptıkları vasiyetler geçerli sayılırdı (Ansay 1958:22). Fakat müslümanlar ile mirasçı olamazlardı.

Miras taksimi ve tereke hakkındaki ihtilafların çözülmesi için gayrımüslimler, Şer'i mahkemeye müracaat hakkına sahip idiler. Nitekim bu hususta 1823-1868 tarihleri arasında Harput Şer'i mahkemesinde görülen da'va sayısı miras için onaltı, tereke için ondört olarak tesbit

edilmiştir.[1] Miras, ölen bir kimseden geriye kalan mal, mülk ya da parayı ifade ederken (Devellioğlu 1984:778), bazı belgelerden anlaşıldığı kadarıyla miras, bizzat aile reisinin eliyle de taksim edilebilmekteydi (HŞS., 398:36). Eğer vârisler arasında yeralan kız ya da erkek çocuklar evli iseler, bunların eşleri de bu taksimden pay alabiliyorlardı (HŞS. 398:37). Çocukların küçük olmaları halinde, onlar adına birer vasi tayin edilirdi.

Vasi, bir ölünün vasiyetini yerine getirmeye memur edilen kimsedir (Devellioğlu 1984:1368). Çocukların vasileri olarak, öncelikle babaları, babalarının tayin ettiği vasiler, daha sonra en yakın akrabaları, şayet bunların hiçbiri bulunmazsa hâkimin nasb ve ta'yin edeceği kişiler ta'yin edilebilirlerdi (Akgündüz 1986a:246).

İncelenen belgelerde, gayrimüslimlerin de kendiliklerinden Harput Şer'i Mahkemesi'ne vasi tayini için başvurdukları görülür. Mesela 1832 tarihinde, Harput'un Şehroz Mahallesi'nde oturan Agob'un ölümü üzerine yetim kalan küçük oğlu ve kızı için anneleri Nazlı vasi tayin olunmuştur (HŞS. 398:8). Vasi tâyini konusunda toplam üç kayıt bulunmaktadır.

---

1) Miras paylaşımı konusunda çıkan ihtilafların ayrıntıları hakkında sosyal ilişkiler kısmında geniş bilgi verilecektir.

Gayrimüslimler, müslümanların kullanmaları yasaklanmış olan şarap, domuz eti gibi mallara tasarruf etmekte serbest bırakılmış olmalarına rağmen (Uzunçarşılı 1982:182-183) müslümanlarla girdikleri borç ve alacaklı ilişkilerinde bu konuda kısıtlamaya tâbidirler. müslümanlarla birlikte ticari şirketler kurabilme hakkına sahip oldukları halde, "mufavaza"[1] akdini kuramazlardı (Bozkurt 1989:17).

Gayrimüslimler, kendi aralarındaki sözleşmelerde, İslam Hukuku kurallarıyla bağlı değillerdi. Ancak bu tip sözleşmelerden doğan anlaşmazlıkları Şer'i mahkemeye götürme hakları vardı. Nitekim Harput Şer'iye sicillerinde, 1823-1868 tarihleri arasını ihtiva eden dönemde, borçlar ve ticari hukuk kapsamında yeralan toplam yirmiüç da'va karara bağlanmıştır.[2] Yine aynı sicillerden, gayrımüslimlerin kadı önünde haklarını serbestçe savundukları ve elde ettikleri görülmektedir (HŞS., 390:66,90,157; 381:6,35,49).

İslam Hukuku'nda gayrimüslimlerin evlerinin, müslümanlarınkinden renk ve yükseklik olarak farklı olması (Bozkurt 1989:19; Ercan 1984:1142) kuralının Osmanlı Devleti'nde sert bir biçimde uygulanmadığını söylemek pek yanlış olmaz. Gerçi çeşitli belgelerde gayrimüslimlerin,

---

1) Mufavaza, ortakların tüm mallarını şirkete vererek yaptıkları, mal ve kârdan eşitlik kuralına dayanan bir şirket akdidir (Ansay 1958:178).

2) Bu da'vaların içerikleri hakkında iktisadi ilişkiler kısmında teferruatlı bilgiler verilecektir.

Müslüman mahallelerindeki evlerini satmaları[1] istenmekteyse de, bu kuralın fazla bağlayıcı olmadığı hatta gayrımüslimlerin, müslümanlardan arazi, mal, mülk ve ev alabildikleri, mahkeme kayıtlarında geçen bilgilerden anlaşılmaktadır. Mesela 1823 tarihli Harput Şer'iye Sicili'nde yeralan bir belgede, Harput'un Ahmet Bey Mahallesi'nde oturduğu halde bir süre önce vefat eden İbrahim bin Osman'ın evinin Ermeni Kevik ve Kirkor'a (HŞS. 398:11) ve 1863 tarihli bir belgede ise Ahmet Paşa Konağı'nın Ermeni Osib'e satıldığı kayıtlıdır (HŞS. 390:75).

Gayrımüslimlerin kıyafetleri açısından Osmanlı toplumunda, İslam Hukuku'na uygun olarak bazı kısıtlamalar getirilmiştir. Çeşitli topluluklar farklı renkte elbise giyip başlık takarlardı (Ercan 1984:1139-1142). Örneğin Rumlar siyah, Yahudiler mavi, Ermeniler ise kırmızı renkte şapka ve ayakkabı giyerlerdi.[2]

Gayrımüslimlerin; yani zimmilerin kılık kıyafet konusunda belirli bir sınırlamaya tâbi tutulmaları hakkında, İslam hukukçuları arasında tam bir görüş birliği yoktur. Mesela Hamidullah (1979:191)'a göre, zimmilerin askerlik elbisesi müstesna, kılık ve kıyafetlerinde

---

1) Bu konudaki örnekler ve fermanlar hakkında bkz. (Bozkurt 1989:18-19).

2) Bu kıyafetlerin cinsleri ve fiyatları ayrıntılı olarak sicillerde yeralmaktadır. Bkz. (HŞS. 398:93,128; 218:36,103.).

müslümanlara benzememek şartıyla her çeşit elbise giyme hakları vardır. Fakat Kardavi (1985:100-101)'ye göre İslamın ilk devirlerinde zamanın yöneticileri tarafından toplumun genel maslahatı dikkate alınarak konulan bu kuralların, pek fazla gerekliliği bulunmamaktadır.

İslam dini, din hürriyeti bakımından gayrımüslimlere karşı tolerans tanımaktadır. Gayrımüslimlerin kendilerine ait kilise[1], manastır, havra ve diğer ibadet yerleri ile kendilerine muhsus mezarlıkları vardır. Gayrımüslim mezarlıklarının, müslümanlarınki kadar saygı görmesi ve hayattayken canlarına, mallarına ve şereflerine hürmet edildiği gibi, öldükten sonra da kemiklerine bu hürmetin gösterilmesi gerekmekteydi(Yediyıldız 1987:14) (Hanefilere göre).

İslam'da zimmilerin yeri kilise inşa etmelerinin yasak edilmesi ve mevcut kiliselerin izinsiz tamir edilmemesi kuralı, Osmanlı Hukuku'nda da aynen uygulanmıştır. 1850 tarihinde Harput şehir merkezindeki bir kilisenin tamiri için ruhsat verildiği görülmektedir.[2]

---

1) Harput'ta yaşayan gayrımüslimler toplam altı kilisede ibadetlerini yapmaktaydılar. Bkz. (Sunguroğlu 1958a:343-356)

2) Ahşap olan bu kilisenin sadece onarımı için izin verilmişken, gayrımüslimler bu kiliseyi yıkıp yeniden inşa etmek istemişlerdir. Bunun üzerine birçok âlim, müderris, vaiz, hatip, bey ve ağalardan ve hatta bazı esnaftan müteşekkil 336, köy ve kasaba muhtarlarından 49 olmak üzere toplam 385 mühürlü mahzarlar yapılarak, Harput ulemasından Hacı Ali Efendi, İstanbul'a gönderilmiş ve kilisenin eski haline getirilmesi için irade-i seniye alınmıştır. Bkz.(Sunguroğlu 1958a:346-347)

Gayrımüslimler kendi din görevlileri önderliğinde ibadetlerini yerine getirmekteydiler. Birkaç istisna dışında, ibadetlerini rahatça yaptıkları söylenebilir. 1846 tarihli bir kayıtta, gayrımüslimlerin kiliseye davet için "tahta çalma" uygulamalarına bazı kimselerin müdahale etmesi üzerine, bu gibi davranışların bir daha tekerrür etmemesi için tedbir alınması belirtilmiştir (HŞS. 392:66). Yine 1834 tarihli Harput Şer'iye Sicili'nde geçen bir kayıtta, tayin edilen bir papazın görev ve sorumluluklarına işaret edilmekte ve gayrımüslimlerin ayinlerine, bağ, bahçe, çiftlik ve değirmenlerine müdahalede bulunulmamasına dikkat çekilmektedir (HŞS. 398:10).

Gayrımüslimler, kendilerine ait olan özel hukuka ilişkin da'valarını da kadı önüne götürme hakkına sahiplerdi. Hatta dini liderler veya cemaat mahkemeleri tarafından verilen hükümler, onlar adına Osmanlı Devleti tarafından infaz ve icra olunabiliyordu (Bozkurt 1989:24).

Meselâ 1823 tarihli Harput Şer'iye Sicili'nde yeralan bir kayıtta, Harput'a bağlı Tadım Köyü'nde bulunan "Meryem Ana Manastırı"'nın papazı Karabet, gayrımüslim cemaat liderinin kararı üzerine Şer'i mahkeme tarafından azledilerek yerine Arakil isimli bir başka papazın tayin olunduğu belirtiliyor (HŞS. 398:175).

İslam Ceza Hukuku'nun uygulanışı açısından Müslümanlarla gayrımüslimler arasında pek fark yoktur (Yediyıldız 1987:14). Bir gayrımüslim, kısas bakımından Müslümana eşittir ancak kısasın uygulanmadığı durumlarda suçlu gayrımüslimlere, müslümanlara tayin edilen diyet miktarının yarısı tatbik edilmiştir.[1] İşlenen suçun karşılığında hapis, para ya da ölüm cezaları verilebilmekteydi. Yine bu durumlarda da, gayrımüslimlerin, Şer'i mahkemeye başvurma hakları vardı.

Mesela 1833 tarihinde, Harput'a bağlı Kehli Köyü'nde ticari bir rekabet yüzünden çıkan kavgada Ermeni Tato, bir Müslüman tarafından öldürülmüştür. Tato'nun varisleri, kısas talep etmişlerse de sonuçta hapis cezası verilmiştir (HŞS. 218:392). 1823 yılında yaşanan bir yaralama olayı için ise, para cezası verilmesi karara bağlanmıştır (HŞS. 398:138). Ölüm cezasının verildiğine dair Harput Şer'iye Sicilleri'nde herhangi bir belgeye rastlanmamaktadır.

Ayrıca Osmanlılar, kendi dinlerine karşı gelerek dini nitelikte suç işleyen gayrımüslimlerin cezalandırılmalarını Patrik veya Hahambaşılarına bırakmışlardır.

Tanzimat'ın ilanından sonra çıkarılan 1840 tarihli Ceza Kanunu, 1851 yılında tekrar değiştirilmiş ve suçlar,

---

1) Bu durumlarla ilgili fermanlar için bkz. (Bozkurt 1989:25).

gayrımüslimlerin hayatları ve kişisel güvenliklerine, şeref ve haysiyetlerine ve mallarına karşı olmak üzere üç bölümde toplanmıştır (Bozkurt 1994:273).

Netice olarak gayrımüslimlerin hukuki statülerinin Tanzimat'a kadar, genelde istikrarlı bir gelişme göstermediğini söyleyebiliriz. Bu istikrarlı gelişme, padişahların muhtelif zamanlarda yayınladıkları ferman hükümlerinin arasında, önemli farklılıkların olmamasından kaynaklanmış olabilir. Ayrıca bu hukuki statünün, temelde İslam Hukuku'na dayanması da, aşırı farklılıkların olmamasında önemli bir faktör olmuştur denilebilir.

2) Sosyal İlişkiler

Daha önceki bölümlerde, nüfusun ve etnik yapının kimlerden oluştuğuna temas edilmişti. Bu etnik grupların, birbirlerinden tamamen ayrı ve kopuk bir şekilde yaşadıklarını söylemek mümkün değildir. O halde, bir arada yaşayan bu grupların ya da müslümanlar ile gayrımüslimlerin aralarındaki ilişkilerin niteliği neydi?

Beşeri ilişkilerin niteliğini herşeyden önce insanın kendisinin tayin ettiği bilinen bir husustur. Diğer tayin edici unsurlar arasında, kişinin eğitim ve kültür seviyesini, içtimâi stasüsünü, ekonomik durumunu saymak da mümkündür. Bunların içerisinde bizim temas etmek istediğimiz

husus, bir gruba ya da etnik kökene mensup olmanın, karşılıklı ilişkilere ne şekilde yansıdığının ortaya konulmasıdır.[1]

Bu açıklamalardan sonra, Harput'taki sosyal ilişkilere geçebiliriz. Karşılıklı münasebetler, gayrımüslimlerin kendi aralarındaki ve gayrımüslimlerin müslümanlarla olan münasebetleri olarak iki kısımda ele alınabilir.

Osmalı Devleti'nde gayrımüslimler, genellikle şehrin kenar semtlerinde Rum, Ermeni ve Yahudi mahallelerinde gruplar halinde yaşadıkları halde (Bozkurt 1989:18), Harput'taki gayrımüslim mahalleleri, müslümanlarınkiyle adeta çevrili bir durumdadır. Şehrin coğrafi yapısının bu şekildeki bir yerleşime sebep olduğu düşünülebileceği gibi, Türklerin ancak Malazgirt Zaferi'nden sonra gelip şehre yerleşmeleri ve dolayısıyla Müslüman mahallelerinin, gayrımüslim mahallelerinin çevresinde kurulması da, bu şekildeki bir yerleşimin sebebi olabilir (Ünal 1989:63).

1823-1868 tarihleri arasında, Harput'ta yaşayan gayrımüslimlerin beş mahallede, müslümanların ise toplam yirmibir mahallede oturdukları, Şer'iye sicillerinde geçen bilgilerden anlaşılıyor (HŞS. 398:154,7,8,9,16,120,147).

---

1) Bir gruba mensup olmanın gerekleri, ya da bir millete mensup olma düşüncesi için bkz. (Arsal 1979:61-63).

Gayrımüslimlerin oturduğu mahallelerde, ne kadar Ermeni, Rum ve Süryani'nin yaşadığı tesbit edilemediği gibi, bu grupların hangi mahallelerde oturdukları konularına açıklık getiren herhangi bir kayda rastlanmamaktadır. Ancak Norsis Mahallesi'nin Süryanilerden oluştuğu tahmin edilmektedir (Ünal 1989:63).

Kayıtlarda geçen bazı da'va örneklerinde, gayrımüslimlerin nasıl bir evde ikâmet ettiklerini gösteren belirtilere rastlamaktayız. Mesela 1823 tarihli bir da'va kaydında tipik bir gayrımüslim evinde haremlik, selamlık, ayvan, mutfak, odunluk, kiler, kenef, avlu ve sofa gibi kısımların bulunduğu anlaşılıyor (HŞS. 398:16). Aynı dönemdeki Müslüman evlerinin de, hemen hemen benzer kısımlardan oluştuğu söylenebilir.[1] Bu durum, incelenen tereke kayıtlarında geçen ev eşyalarında da görülmektedir (HŞS. 390:4).

Yine sicillerde geçen kayıtlara göre gayrımüslimlerin geniş bir aile şeklinde aynı evde oturdukları anlaşılıyor. Mahkemede görülen bir da'va örneğinde, mirastan alacağı hisse ile ayrı bir ev kurmak isteyen gayrımüslimlerin beyanına yer verilmiştir (HŞS: 398:7). Ayrıca ölen babalarının mirasından amcaları yüzünden yararlanamayan iki gayrımüslim çocuk, bunun nedeni olarak aile içerisinde amcalarıyla birlikte oturmalarını göstermektedirler (HŞS. 390:49).

---

1) Harput Evleri'nin hususiyetleri için bkz.(Sunguroğlu 1958d:252-262)

Osmanlı Devleti'nde gayrımüslimler, İslam Hukuku'nun onlara müslümanlarla olan evliliklerine dair koyduğu kurallara tabiydiler. Daha öncede değinildiği gibi gayrımüslim erkekler Müslüman kadınlarla evlenemezdi ancak Müslüman bir erkeğin gayrımüslim bir kadınla evlenmesinde bir engel yoktu (Bozkurt 1989:15). İncelenen belgelerde bu şekildeki bir evlenme olayına rastlanılmadığı gibi, evlilik hukukuyla ilgili görülen da'va sayısı sadece bir tanedir. Fakat gayrımüslimlerin genelde tek eşle evlendikleri anlaşılıyor. Zira miras paylaşımı için görülen da'valarda geçen isimlere bakılırsa, varislerin aynı anne ve babadan oldukları tesbit edilmektedir (HŞS. 390:44,49,72; 398:22; 392:31).

Pek sık rastlanmasa da birden fazla kadınla evliliğin yapıldığı görülür. 1865 tarihli Harput Şer'iye Sicili'nde yeralan bir kayıtla, Apu isimli bir Ermeninin, Harput'un Şehroz Mahallesi'nde ve Harput'a bağlı Ergani Karyesi'nde oturan iki karısının bulunduğuna ve bu durumun mirasın paylaşımında anlaşmazlığa sebep olduğuna dair bilgiler yeralmaktadır (HŞS. 390:176).

XVII. yüzyılda Harput'u ziyaret etmiş olan Polonyalı Simeon, Ermeniler ile Süryanilerin, muhabbet üzere olduklarını ve birbirlerine kız alıp verdiklerini kaydeder (Andreasyan 1964:90). Bu şekildeki evliliklerin, XIX. yüzyılda da yapıldığı muhtemeldir, ancak bu konudaki bilgilerimiz yeterli değildir.

Yine kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla gayrımüslim ailelerde de Osmanlı geleneğinde olduğu gibi erkeğin ağırlığı daha çok hissedilmektedir ve bu kişi genelde dede, baba ya da amcalardır. Ayrıca, ismi geçen her gayrımüslim için hep "babanın oğlu" ya da "babanın kızı" (mesela; Teyban Veled-i Ohan, Cevher Veled-i Minas,) metodunun takip edilmesi, annenin adının geçmeyişi, bu düşüncemizi kuvvetlendirmektedir.

Harput'ta yaşayan gayrımüslimlerin birbirleriyle olan akrabalıklarına ne derece önem verdiklerine dair açık bilgiler bulunmamasına rağmen, müslümanlar ile olan bazı anlaşmazlıklarda mahkemeye toplu halde geldikleri gözlenmektedir (HŞS. 398:138; 390:59). Tabi bu durum, sadece müslümanlarla değil kendi aralarındaki anlaşmazlıklar için de söz konusudur.

XVII. yüzyılda Harput'u ziyaret ettiğini söylediğimiz Polonyalı Simeon, Harput'ta yaşayan bütün Süryanilerin Ermenice konuştuğunu (Andreasyan: 1964:90), ifade etmektedir. Ercan (1984:1129)'a göre Anadolu'da bulunan Süryanilerin büyük kısmı, Osmanlılar döneminde Ermenileşmiştir. Harput Tahrir Defterleri'nde yeralan ve Süryanilere ait olduğu bilindiği halde bazı köylerin adının başına konulan "Erâmine" kaydı (Ünal 1989:70), Süryaniler'in ve Rumların Ermeniler ile olan yakın münasebetleri sonucu zamanla Ermenice konuşmaya ve Ermeni Kültürü'nü benimsemeye

başladıkları şeklinde yorumlanabilir. Ancak bu düşünceyi tam olarak doğrulayacak bilgilere henüz sahip değiliz.

1852 yılında Harput'a gelen Amerikan Misyoneri W. Dunmore'un, çarşıdaki alışverişte Ermeni Nikos'u tercüman olarak yanında götürmesi (Sunguroğlu 1958b:86) ve Şer'i mahkeme kayıtlarında gayrımüslimlerin tercüman aracılığıyla da'vaya iştirak ettiklerine dair hiçbir belirtinin bulunmayışı, Türkçe konuşabildiklerini gösteriyor. Ayrıca XIX. yüzyıl ortalarında, Ermeniler arasında Türkçe bilmeyen, evinde Türkçe konuşmayan Ermeni ailesinin bulunmadığı (Koçaş 1967:59-60) belirtilmektedir.

Ayrıca mahkeme kayıtlarında görüldüğü üzere gayrımüslimler erkekler için Artin, Bedros, Agop, Mikos, Nikos, Karabet, Serkis, Vartris gibi isimler, kadınlar için ise Derviniye, Melike, Meryem, Menuş, Nazik, Cevher ve Nazemin gibi isimler kullanmaktaydılar (HŞS. 389:49,55; 381:101, 49,35). Yine bazı belgelerde geçen Murad, Atabeg, Orhan gibi Türk isimlerinin bulunması, (HŞS. 390:19,44) Harput'ta yaşayan gayrımüslimlerin üzerinde Türk Kültürü'nün etkisi şeklinde telakki edilebilir.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra gayrımüslimlerin, Osmanlı ticaretinde önemli roller üstlendikleri bilinmektedir. Askerlik nedeniyle Müslüman Anadolu halkı devlette görev yaparken, gayrımüslimler ticari hayatın

hemen hemen bütün dallarında söz sahibi olmuşlar ve askerlikten muaf olmaları sayesinde, zenginleşmek için daha fazla vakit bulmuşlardır.

Özellikle 1820'lerdeki Yunan İsyanı'ndan sonra, ticari faaliyetlerinin yoğunluğuyla tanınan Rumlar, zamanla devlet içerisindeki itibarlarını kaybetmişler ve onların bu ticari misyonları ağırlıklı olarak Ermenilere geçmiştir. Daha sonra Ermeniler ve diğer gayrımüslimler yabancı devletlerin himayesine girerek, imtiyazlı bir şekilde ticaretlerini devam ettirmeye çalışmışlardır (Bağış 1983:16).

1823-1868 tarihleri arasında Harput'ta yaşayan gayrımüslimlerin de, ekonomik yönden müslümanlara nisbetle daha varlıklı oldukları, gerek tereke kayıtlarında geçen mal varlıklarından (HŞS. 390:44), gerek alım satım işlerinde ödedikleri nakit miktarından (HŞS. 390:66) ve gerekse geriye bıraktıkları miraslarının zengin oluşundan anlaşılmaktadır (HŞS. 398:36).

Gayrımüslimlerin mal varlıklarından ve zenginliklerinden bahsederken, şüphesiz Harput'ta yaşayan gayrımüslimlerin mesleklerine, ne gibi ticari faaliyetlerde bulunduklarına ve şehrin iktisadi hayatında ne derece etkili olduklarına değinmek lazımdır.

1824 tarihli Harput Şer'iye Sicili'nde yeralan bir belgede, şehir esnafından alınan ücretler ve esnaf dükkanlarının mahallelere göre dağılımı gösterilirken, gayrımüslimlere ait hiçbir mahallenin adının geçmeyişi (HŞS. 398: 16), gayrimüslim esnafın da müslümanlarla birlikte aynı mahalle ya da çarşıda iş gördükleri şeklindeki tahminimizi doğrulamaktadır.[1]

Harput'ta yaşayan gayrımüslimlerin, sicillerde yeraldığı şekliyle berberlik, terzilik, yorgancılık, iplikçilik, boyacılık, kalaycılık, külhancılık, pabuşçuluk ve ekmekçilik yaptıkları görülür (HŞS. 398:11,138,141,160,151,231; 390:66,160,176.). Ayrıca bazı gayrımüslimlerin han işlettikleri anlaşılıyor (HŞS. 390:19).

Hatırlanacağı üzere, gayrımüslimlerin silah taşımaları yasaklanmıştı ve yalnızca din adamlarının seyahatleri esnasında tehlikeli bölgelerden geçerken silah taşımalarına izin verilmiştir (Bozkurt 1989:20). 1825 tarihinde, Sinabud mahallesindeki bir çeşmenin kullanımında çıkan anlaşmazlığın yeraldığı kayıtta, şahidlerden birisi için "Tüfekçi Haço" tabiri geçmektedir (HŞS. 398:151). Silah taşımak ve ticaretini yapmak yasak olduğuna göre muhtemelen bu kişi silah tamircisi ya da askeri teşkilatla ilgisi olan biri olabilir.

---

1) Gayrımüslimlerin, Türkçeyi çok iyi bilmelerinin bir sebebi olarak, müslüman esnaflarla içiçe dükkan işletmelerini gösterenler vardır. Bkz. (Sunguroğlu 1958a:258).

Yine kayıtlardan anlaşıldığına göre İstanbul, Gümüşhane, Antep ve Muş illeri arasında şehirler arası ticaret yapan gayrımüslimler vardı (HŞS. 390:218,203,25). Ancak ne alıp sattıkları hakkında bilgi edinemiyoruz.

Köylerde yaşayan gayrımüslimler ise daha çok çiftçilikle uğraşmaktaydılar. İncelenen onaltı tereke kaydında, köyde yaşayan gayrımüslimlerin, müslümanlardan daha zengin durumda oldukları görülür. Mesela; 1847'de Harput'a bağlı Kuyulu Köyü'nde ölen Mensub'un bütün mallarının toplamı 2919 guruş iken, 1845'de yine Harput'a bağlı "Halvenk" köyünde ölen Ali'nin terekesi toplamı 935 guruştur (HŞS. 392: 51,124). 1866'da Harput'a bağlı "Hüseynik" köyünde ölen Tavid'in terekesi toplamı 4580 guruş, yine Harput'a bağlı "Kuyulu"da ölen Karabet'in terekesi toplamı 3000 guruş iken; 1866'da Harput'a bağlı Şabanlı Köyü'nde ölen Osman'ın terekesi toplamı 2650 guruş ve yine Harput'a bağlı Balıca Köyü'nde ölen Hasan'ın terekesi toplamı 1350 guruştur (HŞS. 381:12,13,49,50).

İncelenen toplam yüzondokuz belge içerisinde, gayrımüslimler ile müslümanlar arasındaki ilişkileri menfi yönde etkileyecek çok önemli bir hadisenin olmadığı görülmüştür. Mahkemeye intikal eden da'vaların çoğu, gayrımüslimlerin kendi aralarındaki anlaşmazlıklarla ilgilidir. Bu anlaşmazlıklar daha çok borçlu alacaklı da'vaları, mülk satışından

kaynaklanan anlaşmazlıklar ve arazi anlaşmazlıkları olarak özetlenebilir.[1]

Karşılıklı ilişkilerde, gayrımüslimler ile müslümanlar arasındaki en önemli dayanışmanın, birbirlerine kefil olma veya şahidlik yapma şeklinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır.[2] Mesela 1867'de Harput Şer'i Mahkemesi'nde görülen bir alacaklı da'vasında, da'valı olan Ermeni lehinde Müslümanların şahitlik yaptıkları ve Ermeninin beraat ettiği görülmüştür (HŞS. 381:12). Bunun yanı sıra hamam suyunun her iki taraf arasında ortaklaşa kullanılması (HŞS. 398: 156), hastahane binası için gayrımüslimlerin tarlalarını ucuz bir fiyatla devlete satmaları (HŞS. 392:11), Müslümanlara ait olan bir çeşmenin mülkiyetinin gayrımüslimlere vakfedilmesi (HŞS. 398:151), Müslüman düğünlerine gayrımüslim çalgıcıların davet edilmesi (Sunguroğlu 1958c:14-15) gibi bazı örnekler, 1868 yılına kadarki Harput Şehri'nde, müslümanlar ile gayrımüslim ilişkilerinin olumlu yönde olan yansımalarından bazılarıdır.

Gayrimüslimlerin, müslümanlar ile her zaman iyi ilişkiler içerisinde olduklarını söylemek elbette ki doğru bir yargı olmaz. Fakat meydana gelen bazı anlaşmazlıkların temelinde etnik ya da dini menşeinin izlerine en azından

---

1) Bir sonraki kısımda bunlardan ayrıca bahsedilecektir.

2) Müslüman gayrımüslime kefil ve şahit olabilir ancak bir gayrımüslim, müslümana şahitlik edemezdi (Bozkurt 1989:24).

1823-1868 tarihleri arasında rastlanmaması,[1] anlaşmazlıkların günlük hayatın normal gereklerinden kaynaklanmış olduğu sonucuna ulaşmamızı sağlar.

3) İktisadi Faaliyet ve İlişkiler

İslam Hukuku esaslarına göre oluşan mülkiyet ve tasarruf konusunda Müslüman ve gayrımüslim halk, bugünkü anlamda tam olarak bağımsız sayılmazlardı. Devletin toprakları, bir takım bölümlere ayrılmıştı. Bu bölümler içerisinde gayrımüslimleri ençok ilgilendiren "araz-i haraciyye" dir.

Böyle topraklarda bağ ve bahçeler ile diğer toprak çeşitleri halkın mülkü olup, diledikleri gibi tasarruf hakkına sahiplerdi (Ercan 1984:1146).

Gayrımüslimlerin daha çok uzun vadeli kullanımı mümkün olan ve bir anlamda fazla kâr getirdiği için arazi satın aldıkları görülmektedir. Harput Şer'iye Sicilleri'nde bu konuda oldukça fazla kayıtlar yeralmaktadır.[2]

---

1) Tanzimat hareketinin getirdiği düşünceler ile birlikte, gayrı müslimler arasında milliyet hissi ve milli şuur kuvvetlenmeye başlamıştır. Bkz. (Sonyel 1994:339-351).

2) Yüzondokuz belge içerisinde, arazi alım satımı ile ilgili olanların sayısı 34 olarak tesbit edilmiştir. Bu konudaki anlaşmazlıklara ait belge sayısı ise 22'dir.

Tarla, bağ, bahce ve ev gibi malların alım satımlarında gayrımüslimlerin genelde alıcı durumda oldukları gözlenmektedir. Ancak civardaki bölgelere nazaran bu alışveriş, Harput'ta fazla yoğun değildir.[1]

Bu alım-satımlarla ilgili olarak incelenen belgelerde, satılan veya alınan arazinin ya da tarlanın, özellikleri, tohum kapasitesi, kimin arazileriyle komşu olduğu, kaç guruş bedelle satıldığı ve bu işlemlerin kimlerin huzurunda veya şahitliğinde yapıldığı, ayrıntılı bir şekilde izah edilmiştir (HŞS. 398:157,203; 381:49).

Alım güçlerinin, müslümanlara göre daha fazla olduklarını belirttiğimiz gayrımüslimler, darlık çeken ve elinde bir miktar mülkü bulunan müslümanların, zaman zaman başvurdukları kişiler olmuşlardır. Mesela 1865 tarihli bir kayıtta Harput'a bağlı Hoğu Karyesi'nde oturan ve eşinin ölümünden dolayı darlık çeken Pembe Hanım'ın, sekiz kilelik tohum istiâb eden tarlasını, imam, muhtar ve diğer ahalinin mühürlü vesikalarıyla Ermeni Serkis'e sattığı görülmektedir (HŞS. 398:157). Benzeri bir satış, bir Müslümanın evi için de gerçekleşmiştir. 1835 tarihli bu kayıtta Osman isimli bir Müslümanın, borcu yüzünden evini 1603 guruşa Ermeni Kiragos ve Kevik'e sattığı yazılıdır (HŞS. 398:12).

---

1) Mesela Diyarbekir'de, şehrin nerdeyse bütün merkezinde ve köylerindeki araziler yavaş yavaş Hıristiyanların tasarrufuna geçmekteydi (Sonyel 1994:346).

Alım satımlarla ilgili olan bilgilerin, Şer'i mahkeme kayıtlarında yeralması, iki sebepten dolayıdır: İlk olarak; alım-satımın meşrulaştırılması için aynı zamanda noterlik işlemini de yürüten mahkeme bir nevi haberdar edilmek istenmiştir. (Yukarıda gösterilen örnekler bununla ilgilidir.) İkinci olarak; alım-satım işleminde başgösteren ihtilafların giderilmesi amacıyla Şer'i mahkemeye müracaat edildiği söylenebilir. Bu hususta toplam da'va sayısı 22 olarak tesbit olunmuştur.

Genellikle şikayetler, alınan ya da satılan bağ, bahçe, tarla ya da evin sınırlarının belirlenmesinden kaynaklanmış görülüyor. İncelenen belgelerde, gayrımüslimlerin müslümanlarla bu hususta bir da'valarına rastlanmadığı ve daha çok gayrımüslimlerin kendi aralarında ihtilafa düştükleri anlaşılmaktadır.

İleride çıkabilecek olası bir anlaşmazlığın önlenebilmesi için bazen tedbir alındığına şahit olmaktayız. Mesela, Harput'a bağlı Kesrik Karyesi'nde oturan Ermeni Berakos, sahibi olduğu çok sayıdaki tarla, bağ ve bahçelerine ait tapu temessüklerini, kendi gönül rızasıyla Şer'i mahkemeye getirerek, sicile kaydolmasını istemiştir (HŞS. 390:99).

Ekonomik durumları ve meslekleri hakkında bilgi verirken belirtildiği üzere bir kısım gayrımüslimler,

şehirlerarası ticaretle uğraşmaktaydılar. Bu kimseler, işleri gereği sık sık şehir dışına çıktıkları için, "diyar-ı ahar" dayken mallarının korunması amacıyla vekil tayin edebiliyorlardı (HŞS. 390:203). Ayrıca bazı belgelerde aslen Harput'lu olmadığı ve şehirde ikamet etmediği halde, Harput'tan tarla alanlara ait kayıtlar yeralmaktadır (HŞS. 390:192). Ayrıca bazı belgelerde ise borca karşılık olarak, tarla rehin bırakılmıştır (HŞS. 381:101).

Buraya kadar anlatılanlar ışığında belgelerde görüldüğü kadarıyla alım-satım işlemlerindeki aksaklıkların sebebinin, ev için sınır duvarı yüzünden (HŞS. 398:32), tarla, bağ, bahçe için mülkten geçişe izin verilmeyişinden (HŞS. 398:28) ve arazi suyunun kullanılmasının zaman zaman engellenmesinden (HŞS. 390:30) kaynaklandığı tesbit edilebilmektedir.

1823-1868 tarihleri arasına ait Harput Şer'iye Sicilleri'nde, alım-satım ve miras da'valarından sonra en fazla yekünü borçlular ve alacaklılar ile ilgili da'va kayıtları oluşturmaktadır.

Gayrımüslimler; gerek kendi aralarında ve gerekse müslümanlarla her türlü borç ilişkisine girebilmektey-

diler.[1] Kendi aralarındaki sözleşmelerde İslam Hukuku kurallarına bağlı olmadıkları halde, aralarındaki anlaşmazlıkların çözümü için kadı önüne çıkma hakları bulunmaktaydı. Harput Şer'iye Sicilleri'nde, borç alacağı ile ilgili toplam 15 belgenin tesbiti yapılmıştır.

Sicillerde müslümanlarla gayrımüslimlerin karşı karşıya geldiği olaylara ait belgelerin çoğunu borç-alacak da'vaları ile mülk satışına ait kayıtlar oluşturmaktadır. Borç-alacak da'vaları genellikle, alacaklı tarafından, borçludan alacaklarını tahsil etmek amacıyla açılmıştır. Müslümanların da alacaklı olduğu da'valara inceleme dönemimiz içerisinde rastlanamamıştır. Borçlulardan çok az bir kısmı borcunu inkar ederek vermek istememekte, fakat alacaklı alacağını ispatlayınca ödemeye mecbur kalmaktadırlar (HŞS. 390:1,6,15,25). Ayrıca bu konuda, kendi cemaat liderleri yerine kadıya başvurulması, Şer'i mahkemeye olan bir güvenin göstergesi olarak da değerlendirilebilir.

Borçlu ya da alacaklı olanlar, borcun nasıl ödeneceği konusunda ya önceden anlaşmışlar ya da bu işin mahkemede düzenlenmesini istemişlerdir. Mesela 1866 tarihinde borçlu olarak ölen Manuk isimli bir Ermeni kadının alacaklıları, borçlarını tahsil etmek için Harput Şer'i Mahkemesi'ne

---

1) Gayrimüslimler bu konuda bir sınırlamaya tabi tutulmamışlardır. Ancak müslümanlarla olan borç veya sözleşmelerde bazı kurallara uyma mecburiyeti bulunmaktaydı. Bkz. (Ansay 1958:178).

müracaat etmişler ve Manuk'un toplam borcu tesbit edilerek, ödeme şartları karara bağlanmıştır (HŞS. 381:5). Yine 1865 tarihinde görülen 66.545 guruşluk borç da'vası, Şer'i mahkeme tarafından borcun yüzde yetmişinin peşin, yüzde otuzunun ise üç taksit halinde ödenmesi şeklinde karara bağlanmıştır (HŞS. 390:66).

İşlerinin yoğunluğu nedeniyle alacaklarıyla pek uğraşacak vakti olmayan bazı tüccar gayrımüslimler, alacaklarını tahsil etmesi için kadı huzurunda vekil tayin edebilmekteydiler (HŞS. 390:25).

Özellikle para konusunda Harput Şer'iye Sicilleri'nde yeralan da'va örneklerinin hemen hepsinde Müslüman şahitlerin şehâdetlerine yer verilmiştir (HŞS. 390:66,4,6,18). Incelenen 119 belge üzerinde, müslümanların şahitlik ettikleri da'va sayısı 86 olarak tesbit edilmiştir. Bu durum, müslümanlara ve dolayısıyla Şer'iye mahkemesine karşı duyulan güven ve itimadın, bir başka göstergesi olarak tanımlanabilir.

Borç-alacak münasebetlerinin niteliğinin, yani ödenmeyen borçlarla ilgili anlaşmazlıkların mahkemeye intikal etmesinin olumsuz ve hasmâne görüntüsü, bizi tek taraflı bir sonuca götürmemelidir. Gayrımüslimlerin, mahkeme öncesinde birbirlerine borç para verebilecek kadar karşılıklı güven içinde oldukları ve hem kendileri hem de şahit-

liklerine itimat ettikleri müslümanlar ile çoğu zaman iyi ilişkiler içerisinde bulundukları da göz ardı edilmemelidir.

4) Dini ve Kültürel Meseleler

Osmanlı Imparatorluğu'nun yüzyıllar boyunca süren hakimiyeti sırasında, yönetimi altında bulunan gayrımüslim topluluklara karşı gösterdiği dini müsamaha, yerli ve yabancı bütün ilim adamlarınca kabul edilen bir gerçektir.

Nitekim Harput'ta yaşayan Ermeni, Rum ve Süryanilerin de kendilerine ait toplam altı kilisede[1] ibadetlerini sürdürdükleri bilinmektedir.

Dini liderler ya da cemaat mahkemeleri tarafından verilen hükümlerin, onlar adına Osmanlı Devleti tarafından infaz ve icra olunduğu(Bozkurt 1989:24)na dair daha önceden bilgi verilmişti. Bu durum, İstanbul'dan gönderilen emirler doğrultusunda, Harput'ta bulunan kiliselere papaz atanması şeklinde, sicillerde yeralmaktadır ve toplam sayıları 2'dir.[2]

---

1) Bu sadece Harput şehir merkezinde bulunanların sayısıdır. Köyler buna dahil edilmemiştir. Bkz. (HŞS. 398:103,175.)

2) Dini konularla ilgili toplam belge sayısı, 8 olarak tesbit edilmiştir.

Dini konularda, müslümanlar ile gayrımüslimlerin birbirleriyle zıtlaştıklarına dair örnekler, XIX. yüzyıl Harput'unda yok denecek kadar azdır. Bu konuda, İstanbul'-dan gönderilen 1846 tarihli bir ferman suretinde, Ermenile-rin ayinlerine davet için tahta çalmaları (birbirlerine vurarak ses çıkarmaları)na Müslüman halktan bazılarının müdahale etmesi üzerine, Patriğin İstanbul'a yazdığı arz doğrultusunda, Ermenilerin âyinlerine müdahale edilmemesi istenmektedir (HŞS. 392:66).

Gayrımüslimler ile müslümanlar arasında din konusunda çıkan en büyük ihtilafın, 1850 tarihinde alınan bir izin belgesiyle "Sürp Karabet Kilisesi"nin onarılması esnasında yaşandığı görülmektedir.[1] Kilisenin onarım yerine, yeniden inşasına çalışılması Harputlu müslümanların tepkisine neden olmuştur.

Bunun yanı sıra, zaman zaman gönderilen fermanlarla, gayrımüslimlerin dini ve diğer meseleler konusundaki haklarının gözetilmesi isteniyorsa da (HŞS. 390:103.), bu durum her iki tarafın sürekli anlaşmazlık içinde bulundukları anlamına gelmemelidir. Zira bu yargıyı doğrulayacak örnekler inceleme dönemimiz içindeki belgelerde tesbit edilememiştir.

---

1) Hukuki statülerinde bu olay hakkında bilgi verilmişti. Ayrıca bkz. (Sunguroğlu 1958a:346-347).

Gayrımüslim halk ile Müslüman halk arasında devam eden dini münasebetlerin, her iki tarafın dini liderleri arasında ne şekilde cereyan ettiğinin ortaya konulması da önemli bir husustur. Çünkü, mensubu oldukları grup üzerinde etki dereceleri yüksek olan din adamlarının, birbirleri lehinde ya da aleyhindeki tutumları, doğal olarak gruplarına da yansıyabilmektedir (Bilgiseven 1982:244).

Din görevlilerinin, grupları üzerindeki etkisini iyi bilen Osmanlı Yönetimi, dolaylı olarak yaptığı papaz tayinlerini takiben gönderdiği fermanlarda, gönderilen papazların sözünden çıkılmaması, ayinlerde ona uyulması, bağ, bahçe, çiftlik ve vakıflarına hiçbir suretle müdahale edilmemesi gibi hususlarda hem yerel yönetime hem de gayrımüslimlere yönelik hükümler bildirmiştir (HŞS. 398: 103). Ayrıca, Davud isimli bir Süryani papazının, Harput'un önde gelen ulemasından Hacı Mehmed Efendi'nin Kütüphanesine istediği gibi girip çıktığı ve dilediği kitabı okumak üzere alıp götürebildiği (Sunguroğlu 1958c:31)ne bakılırsa, din adamları düzeyinde de 1823-1868 yılları arasındaki Harput'-ta kaygı verici bir durumun pek olmadığı söylenebilir. Gerçi 1846 tarihinde, Harput'a gönderilen bir buyrulduda, kendi cemaatine ve müslümanlara karşı uygunsuz hareketleri bulunduğu ve fesat çıkardığı için "Gülbank Manastırı"na sürülen rahip Serkis'in, İstanbul'daki patriğin ricalarıyla affedildiği kayıtlıdır (HŞS. 302:7). Ancak bu olay tüm gayrımüslim din adamlarının aynı tutum ve davranış

içerisinde bulundukları anlamına gelmez. Zira böyle bir yargıya varabileceğimiz belge kayıtlarına, en azından 1823-1868 tarihleri arasındaki Harput Şer'iye Sicilleri'nde rastlanmamaktadır.

Farklı dinlere ya da etnik kökenlere dahil olsalar bile, yüzyıllarca iç içe yaşamış olan farklı kültürdeki insanların, bir birlerinden etkilenmesi normal bir hadisedir (Arsal 1979:61-63). Nitekim önceki bölümlerde de bahsedildiği gibi, Harput'ta yaşayan gayrımüslimlerin birbirlerinden etkilendikleri (Andreasyan 1964:90) ve hatta, taşıdıkları ve tereke kayıtlarında geçen eşyalarının cinsinden, kullandıları isimlere kadar, Türk Kültürü'nün de etkisinde kalabildikleri açıkça görülmektedir. Ancak dini yönden böyle bir etkileşim -en azından bizim kaynaklarımıza göre- söz konusu değildir. Zira incelediğimiz dönemde hiçbir "ihtida" hadisesine rastlanmamıştır.

5) Suç ve Ceza

İslam Ceza Hukuku'nun uygulanışı açısından müslümanlar ile gayrımüslimler arasında pek fark yoktur (Yediyıldız 1987:14). Yani cezayı gerektirecek bir davranışta bulunan bir gayrımüslim, kendi dini kurallarına göre değil, İslam Ceza Hukuku'na göre cezalandırılırdı.

Osmanlı Devleti'de ceza hukuku alanında Müslüman-gayrımüslim eşitliği ilkesinden ayrılınmıştır. Suç işleyen gayrımüslimlere, aynı suçu işleyecek bir Müslümana verilecek olan cezanın yarısının tatbik edileceği, kanunmamelerde belirlenmiştir (Bozkurt 1989:25). Ayrıca kısasın uygulanmadığı durumlarda, müslümanlara tayin edilen diyet[1] miktarının yarısı tatbik edilmekteydi.

Döğüş, kavga ve yaralama olaylarına ilişkin tesbit edebildiğimiz toplam 4 da'va örneğinden 3 tanesi gayrımüslimlerin kendi aralarındaki kavgalara ait, 1 tanesi ise müslümanlarla olan bir kavgayı göstermektedir. Müslüman ile gayrımüslim arasındaki kavga cinayetle sonuçlanmış ve gayrımüslim ölmüştür. Varisleri kısas istemişlerse de, sonuçta Müslüman hapis ile cezalandırılmıştır (HŞS. 218:392.). Yine Harput'ta 1823 tarihinde iki gayrımüslim arasında meydana gelen kavgada (HŞS. 398:138) ve 1863'te yine gayrımüslimler arasında yaşanan bir kavga sonucunda tarafların yara almalarından dolayı para cezasına çarptırıldıkları görülüyor (HŞS. 390:78).

Dini ve örfi kurallara uymayanlar, genel ahlaka saygılı olmayanlar, diliyle, eliyle ya da içki içerek mahalledekileri rahatsız edenler, mahalle sakinlerinin tepkisiyle karşılaşmaktadırlar (Özdemir 1986:131). Fakat

---

1) Diyet; kan bahası ya da katledilen şahsın nefsine bedel ödenen matrah (Devellioğlu 1984:224).

Harput'ta 1823-1868 tarihleri arasında müslümanlar ile gayrımüslimler arasında böyle bir sorunun yaşanmadığı ve hatta bu tür sorunlarla ilgili şikayetlerin, gayrımüslimler tarafından, yine kendi halklarına yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Mesela, 1863 tarihinde Harput Mahkemesi'nde görülen bir da'vada Ermeniler, Biros'un içki içerek çevreyi rahatsız etmesinden şikayetçilerdir (HŞS. 390:6).

Zina, haneye tecavüz, hırsızlık ve aldatma gibi cezai işlem gerektiren suçlara ilişkin, her hangi bir kayda rastlanılmamaktadır. Bundan hareketle incelediğimiz dönemde Müslüman ve gayrımüslimlerin belirli bir kültürel olgunluk içerisinde hareket ettikleri sonucuna varmamız, pek yanlış olmasa gerektir.

Hırsızlık olayının hiç görülmediğini söylediğimiz Harput'ta, kazara bulunan bazı malların yanlışlık sonucu yed'e geçirildiği anlaşılıyor. Mesela Harput'a bağlı Perçenç Köyü'nde oturan Ermeni Kasap Mosak, kaybolan 2 keçisini ve 8 koyununu, çoban Mako'nun sürüsünde gördüğü iddiasıyla Şer'i mahkemeye 1864'de müracaat etmiş ve şahidlerin dinlenmesiyle hayvanlar Mohak'a geri verilmiştir (HŞS. 390:6).

İncelenen belgelerde, ölüm cezası verildiğine dair bir uygulamaya da rastlanmamıştır.

Mahkeme sicillerine, münasebetlerin dostane bir şekilde cereyan edenlerinin kaydedileceğini düşünmek anlamsız olur. Buna rağmen tesbit ettiğimiz menfi davranışların azlığı bile müslümanlar ile gayrımüslimler arasındaki münasebetlerin, düşmanlık hislerinden uzak olduğunu gösterir.

6) Osmanlı Yönetimi İle İlişkiler

Gayrımüslimler ile devlet temsilcileri arasında nasıl bir ilişkinin olduğu, bu ilişkilerin kimler tarafından nasıl sağlandığı ve Osmanlı taşra yöneticileriyle gayrımüslimler arasındaki ilişkilerin ne boyutta olduğunun açıklığa kavuşturulması, 1823-1868 tarihleri arasında Harput'ta yaşayan gayrımüslimlerin durumlarının daha da iyi anlaşılması bakımından önem arzetmektedir.

"Millet Sistemi" başlığı altında, giriş kısmında belirtilmeye çalışıldığı gibi, Osmalı Devleti genelinde her milletin başında, kendi cemaat liderleri tarafından seçilen ve devletçe onaylanan birer dini lider bulunmaktaydı.

Başkentte bulunan bu liderlerin, uzak yerlerdeki temsilcileri patrikler tarafından tayin edilen öteki din adamlarıydı. 1834 tarihli bir sicil kaydında, "Abdülmesih Manastırı"na atanan Rahip Serkis'ten ve hukuki yetkilerinden bahsedilmekte ve belge incelendiğinde bu

kişilerin, gayrımüslimlerin hemen her hareketinden sorumlu tutuldukları ve kendilerine bu konuda bazı yetkiler verildiği anlaşılıyor (HŞS. 398:103).

Harput Şer'iye Mahkemesi'nde görülen da'valardan anlaşıldığı kadarıyla gayrımüslimlerin devletle olan münasebetlerinde "kocabaş" diye isimlendirilen kişilerin önemli vazifeleri olduğu görülmektedir.

Gayrimüslimlerin oturduğu mahallelerin yönetiminden sorumlu olan papazlar ve kocabaşlara, daha sonra muhtar ve kahyalarda eklenerek yönetimde değişikliğe gidilmek istenmiştir (Bozkurt 1989:31). Bu kimselerin aynı zamanda ölüm ve doğum gibi nüfus kayıtlarını tutma görevleri de vardır (HŞS. 39:14).

Kocabaşların mülki ve belediyeye ilişkin görevlerinin yanı sıra, gayrımüslimler ile devlet yöneticileri arasındaki ilişkilerin takip edilmesinde etkin roller oynadıkları tahmin olunmaktadır. Mahalli hükümetin, gayrı müslimler içerisindeki tabiri caiz ise gözü kulağı oldukları söylenebilir. Gelişmelerden, ilgili mercileri haberdar ettiklerine bakılırsa, bir nevi denetleyici rollerinin olduğu da açıkça görülebilir. Mesela 1823 tarihinde Harput'a bağlı Tadım Köyü'nde bulunan kilisenin mutasarrıfı, asli görevlerinin dışına çıkınca, bu durum Tadım Kocabaşı tarafından ilgililere duyrulmuş ve yeni bir papazın atanmasını sağlamıştır (HŞS. 398:175).

Kocabaşıların yanısıra sicillerde sıkça geçen "hace" ya da "hoca" lakaplı kimselerin de, gayrımüslimler üzerinde etkili oldukları tahmin olunmaktadır.

"Efendi, ağa, çelebi, sahip, muallim, molla, ev sahibi" gibi anlamları olan ""hace"" (Devellioğlu 1984:365) kelimesi, "Hoca" şeklinde müslümanlar arasında kullanılan bir tâbir olmasına rağmen, Harput Şer'iye Sicilleri'nde yeralan gayrımüslimlerle ilgili bazı da'valarda da şahidlerin arasında geçmektedir (HŞS. 390:4,66,75,99). Gayrımüslimlerin çeşitli konularda mahkemeye müracaatları esnasında "hace" diye okuyabildiğimiz kimselerle beraber gelmeleri(HŞS. 390:6), iltizam ihalelerinin bir kısmının "hace"lere verilmesi(HŞS. 390:4) ve büyük yekün tutan borçlu-alacaklı münasebetlerinde şahitlik yapmaları(HŞS. 390:66), gayrımüslim halk arasında itibarlı kimseler olduklarını gösteren örneklerdir.

1823-1868 tarihleri arasında Harput'ta yaşayan gayrımüslimlerin, Müslüman halk ile olan günlük ilişkileri ve bu ilişkilerin sosyal ve iktisadi boyutları, daha önceki bölümlerde ele alınmıştı. Ancak gayrımüslim halkın, kendi aralarında çıkan bazı anlaşmazlıkları yüzünden başvurduğu Şer'i mahkeme ya da devletin diğer temsilcileriyle olan ilişkileri nasıldı?

Mahkeme kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla, Şer'i mahkemede sonuçlanan bir da'vaya ilişkin karara itirazda bulunulmamıştır. Ancak 1846 tarihli bir mahkeme kayıdında, 4631 guruşluk alacağı için mahkemeye birkaç kez başvurduğu halde, mahkemenin yavaş işlediğine dair bir yaklaşım sergilenmektedir (HŞS. 392:22).

Gayrimüslimlerin yönetime karşıymış gibi görünen bazı itirazları, aslında yöneticilerin bazı konulardaki tutum ve davranışlarıyla ilgilidir.

Mesela Harput kadı vekilliği yaptığı sırada Ermeni Tavid'den 2500 guruş değerindeki bir yakut yüzüğü aldığı ve parasını ödemeden gittiği gerekçesiyle Beyzade Mehmet Emin Paşa şikayet edilmektedir (HŞS. 390:218). Aynı şekilde, Mirliva Mustafa Paşa hakkında 2000 guruşluk bir alacak için da'va açılmıştır (HŞS. 381:35). Fakat borç ispat edilemediği için da'va düşmüştür.

Gayrımüslimlerin, Osmanlı yöneticileriyle olan bazı şikayetlerinin konusu, örneklerden anlayabildiğimiz kadarıyla para, vergi fazlalığı ve bazen de adam kayırma(HŞS. 381:66) yapıldığı iddiaları üzerinedir. Ancak, kendi yöneticileri hakkındaki şikayetlerin daha fazla olduğu görülüyor.[1]

---

1) İngiliz konsolosu Charles Blunt'a göre özellikle Hıristiyan olan mültezimler, vergi toplamada inanılmaz suistimaller yapmaktaydılar. (Sonyel 1994:346). Bu konudaki belge için bkz. (HŞS. 390:6,78).

SONUÇ

Harput'un tarihi kimliğini oluşturan özelliklerin başında, değişik dini anlayış ve düşüncelere sahip insanların bir arada ve karşılıklı hoş görü içerisinde yaşadıkları bir merkez olması gelmektedir.

1823-1868 tarihleri arasında Harput Şehri'nde müslümanların yanı sıra Ermeni, Rum ve Süryaniler de yaşamaktaydılar. Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrımüslim topluluklar, genellikle şehirlerin kenar semtlerinde yaşamayı tercih ederlerken Harput'taki gayrımüslim mahalleleri, müslüman mahallelerince adeta daire içerisine alınmıştır. Bu yapılanmada, gayrımüslimlerin Harput Şehri'ne müslüman Türkler'den daha önce gelip yerleşmiş olmalarının etkisi olduğu kadar, şehrin coğrafi yapısındaki özelliklerin de böyle bir yapılanmaya sebebiyet verdiği düşünülebilir.

Gayrımüslimler Harput'ta, Şehroz, Sinabud, Norsis, Çelebi ve Gürcübey mahallelerinde yaşıyorlardı ancak, mahallelerde birlikte mi yoksa gruplar halinde mi yaşadıkları tam olarak tesbit edilememesine rağmen, Norsis mahallesinde Süryanilerin oturduğuna dair ipuçları bulunmaktadır.

Nüfusları tam olarak bilinmemesine rağmen, Ermenilerin en kalabalık gayrımüslim topluluğu oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Gayrımüslimler ile müslümanların aynı mahallelerde oturmalarına dair herhangi bir sınırlama ya da yasak yokken, genelde kendi mahallelerinde oturmayı tercih ettikleri anlaşılıyor. Salnamelerde geçen bilgilerden Karasofu Mahallesi'nde, müslümanlar ile gayrımüslimlerin birlikte oturduğuna ait açıklamalar yeralmaktadır.

Sicillerde geçen bilgiler ışığında, Harput'ta yaşayan gayrımüslimlerin geniş aile şeklinde, aynı evde topluca ikâmet ettiklerini ve ailede erkeğin sözünün ağırlıkta olduğu sonucuna varılıyor. Ayrıca sicillere kayıt edilmemesine rağmen, gayrımüslimlerin genelde tek eşle evlilik yaptıkları görülmektedir. Zira, miras paylaşımı ile ilgili görülen da'valarda adı geçen varislerin, aynı anne babadan dünyaya geldikleri anlaşılıyor. Ancak pek nadir de olsa iki eşle evliliğe rastlanmakta fakat bu çok belirgin ve yaygın olarak gözükmemektedir. Şehirde oturan gayrımüslimlerin kasaplık, nalbantlık, boyacılık, demircilik, berberlik, yemenicilik gibi mesleklerde çalıştıkları ve bazılarının han işlettikleri hatta şehirler arası ticaretle uğraştıkları tesbit edilebiliyor. Çeşitli esnaf dükkanlarından alınacak olan harcırahların miktarlarının belirlendiği bir kayıtta, gayrımüslim mahallelerinde bulunan esnaf

dükkanlarının adına rastlanılmayışı, gayrımüslimler ile müslümanların aynı çarşıda birlikte çalışmış olabilecekleri sonucunu ortaya koymaktadır.

Karşılıklı ilişkilerde müslümanlar ile gayrımüslimlerin birbirlerine karşı genelde olumlu tavırlar içerisinde bulunduklarını söylemek 1823-1868 tarihleri arası için pek yanlış olmaz. Zira bu devrede milli duyguların kendisini pek fazla hissettirmediği, ancak çıkmış bazı ihtilafların dini sebeplerden dolayı meydana gelmiş olması ihtimali vardır. Her iki taraf arasında bazı anlaşmazlıkların olabileceği tabiidir, ancak bunlar günlük hayatın gereklerinden dolayı vuku bulmuş hadiselerdir. Ayrıca bu anlaşmazlıkların, daha çok gayrımüslimlerin kendi aralarında cereyan etmesi ya da en azından mahkeme kayıtlarından böyle bir sonucun çıkarılması, her iki toplumu da derinden etkileyecek bir çatışma unsurunun belirginleşmediği gerçeğini ortaya koymaktadır.

Gayrımüslimler arasında ortaya çıkan başlıca anlaşmazlık konuları borçlu-alacaklı durumu, arazi anlaşmazlıkları, miras paylaşımı ve mülk satışından kaynaklanan ihtilaflardır. Gayrımüslimler bu konular hakkındaki sorunlarını kendi cemaat mahkemelerinde çözüme kavuşturabilecekleri gibi, Şer'iye mahkemelerine de başvurma hakkına sahiplerdi. Harput'ta, gayrımüslimlere ait mahkemenin olup olmadığı anlaşılmamakla birlikte Şer'iye

mahkemesi sicillerinde, gayrımüslimlerin sorunlarının görüşüldüğü toplam 119 belge tesbit edildi.

Görüşülen da'vaların sıklığına bakılırsa, gayrımüslimlerin, Şer'i mahkemenin verdiği kararlardan hoşnut olmadıklarını gösteren bir ip ucuna sahip değiliz. Hatta mahkemenin verdiği karara itiraz edildiğine dair de bir belgeye rastlanmamaktadır.

Özellikle para ile ilgili meselelerde, müslümanların şahitliğine başvurmaları ve aralarında yaptıkları borç sözleşmelerinde mutlak suretle müslüman şahit isimlerini sicile kaydettirmeleri, müslümanlara duyulan itimadın neticesi olsa gerektir.

Tereke kayıtlarından ve miras paylaşımı ile ilgili da'va örneklerinden ve alım-satım işlerine yönelik girişkenliklerinden anlaşıldığı kadarıyla ekonomik durumları, müslümanlarınkinden daha iyi gibi gözükmektedir.

Gayrımüslimler ile müslüman mahallesi arasında bulunan bir hamamın suyunun nöbetleşe kullanılması ve her iki taraf arasında zina, hırsızlık, dille sataşma ya da benzeri hareketlerle mahalle sakinlerini rahatsız edici davranışların incelenen dönemde şikayet konusu olmaması, karşılıklı ilişkilerin şehir hayatının normal akışı içinde seyrettiği şeklinde yorumlanabilir; ancak aynı şeylerin,

müslüman ve gayrımüslim köyleri arasında yaşanıp yaşanmadığını tesbit edemiyoruz.

Netice olarak, 1823-1868 yılları arasında Harput Şehri'nde yaşayan gayrımüslimlerin hayatlarını normal bir tarzda sürdürdükleri, karşılıklı ilişkilerde herhangi bir aşırılığın göze çarpmadığı ve zaman zaman başgösteren anlaşmazlıkların yalnızca günlük hayatın gereklerinden kaynaklandığını, yoksa etnik veya dini bir nedene dayanmadığı söylenebilir.

KAYNAKÇA

A) ARŞİV BELGELERİ

398 (1823-1835) Numaralı Harput Şer'iye Sicili.

218 (1833-1840) Numaralı Harput Şer'iye Sicili.

393 (1837-1840) Numaralı Harput Şer'iye Sicili.

392 (1846-1847) Numaralı Harput Şer'iye Sicili.

389 (1862-1864) Numaralı Harput Şer'iye Sicili.

390 (1863-1865) Numaralı Harput Şer'iye Sicili.

381 (1866-1868) Numaralı Harput Şer'iye Sicili.

B) BASILI ESERLER

AKBAL, Fazıla

1951 "1831 Tarihinde Osmanlı imparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus," Belleten, XV, 60.

AKDAĞ, Mustafa

1977 Türkiye'nin İktisadi ve İçtimâi Tarihi, II, İstanbul.

AKGÜNDÜZ, Ahmet

1986a Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyatı, Diyarbakır.

1986b "İslam ve Osmanlı Hukukunda Gıyapta Yargılama Müessesesi." Belleten, L, 196.

ALASYA, Fikret

1971 "Osmanlı Hükümeti Tarafından Ortodoks Kilisesine Verilen İmtiyazlar." Milletlerarası I. Kıbrıs Tetkikleri Kongresi, Ankara.

ALTUNDAĞ, Şinasi

1967 "Osmanlı Kadı'larının Selahiyet ve Vazifeleri Hakkında." VI. Türk Tarih Kongresi, Ankara.

ANDRREASYAN, H.

1964 Polanyalı simeon'un Seyahatnâmesi, İstanbul.

ANSAY, S.Şakir,

1958 Hukuk Tarihinde İslam Hukuku, Ankara.

ARDIÇOĞLU, Nureddin

1964 Harput Tarihi, İstanbul.

ARIKAN, Zeki

1994 "Tanzimat Döneminde Eğin ve Çevresinden İstanbul'a Yönelik Göçler." Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara.

ARSAL, Maksudi

1979 Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları, İstanbul.

AYVERDİ, E.Hakkı

1958 Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskan ve Nüfusu, Ankara.

BARKAN, Ö.Lütfi

1942 "İstila Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", VD II.

BAĞIŞ, A.Ihsan

1983 Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler, Ankara.

BAYKARA, Tuncer

1985 Türkiye Selçukluları Devrinde Konya, Ankara.

BELGESAY, M.Reşit

1940 Tanzimat ve Adliye Teşkilatı, İstanbul.

BEYDİLLİ, Kemal

1988 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler, Ankara.

BİLGİSEVEN, Amiran K.

1982 Genel Sosyoloji, İstanbul.

BOZKURT, Gülnihal

1989 Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, Ankara.

BOZKURT, Gülnihal

1994 "Tanzimat ve Hukuk" Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara.

CİNLİOĞLU, H.Turgut

1950 Osmanlılar zamanında Tokat, Tokat.

ÇADIRCIOĞLU, Musa

1980 "1830 Genel Sayımına Göre Ankara Şehir Merkez Nüfusu Üzerine Bir Araştırma." OA, II.

DANIŞMEND, İ.Hami

1961 Osmanlı Tarihi, V, İstanbul.

DEMİREL, Ömer

1984 "Anadolu Selçuklu Devleti'nde Medreseler" CÜFEFSBD, III, Sivas.

DEVELLİOĞLU, Ferit

1984 Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara.

DARKOT, Besim

1964 "Harput" İA, V.

ERCAN, Yavuz

1984 "Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki, İçtimâi ve İktisadi Durumu." Belleten, XLVII.

ERGENÇ, Özer

1981a "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler." (VIII. Türk Tarih Kongresinden Ayrı Basım), Ankara.

1981b "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri." Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Ankara.

ESMER, A.Şükrü

1954 "Osmanlı İmparatorluğunda İnsan Hakları." İnsan Hakları Yıllığı, Ankara.

ERYILMAZ, Bilal

1990 Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi, İstanbul.

ENGELHARDT

1976 Tanzimat, (Çev.Ayda Düz), İstanbul,

EVİN, Ahmet

1975 "1600-1750 Arası Batılıların Türkiye'yi Görüşlerinde Olan Değişim."
Türkiye İktisat Tarihi Semineri (10 Haziran 1973), Ankara.

EVLİYA ÇELEBİ

1970 Seyahatname III, İstanbul,

FINDIKOĞLU, F. Ziyaeddin

1940 Tanzimat'ta İçtimai Hayat, İstanbul.

GÜRÜN, Kamuran

1983 Ermeni Dosyası, Ankara.

HALKIN, E.Leon

1989 Tarih Tenkidinin Unsurları,
(Çev:Bahaeddin Yediyıldız), Ankara.

HAMİDULLAH, Muhammed

1979 İslâmda Devlet İdaresi, (Çev: K.Kuşen), Ankara.

HAYDAROĞLU, İ.Polat

1990 Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar, Ankara.

İNALCIK, Halil

1964 "Tanzimat'ın Uygulaması ve Sosyal Tepkiler." Belleten, XVIII, 112.

KARAL, E.Ziya

1983 Osmanlı Tarihi, V-VII, Ankara.

KARAL, E.Ziya

1943 Osmanlı İmaratorluğu'nun İlk Nüfus Sayımı, Ankara.

KARAL, E.Ziya

1964 "Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batı'nın Etkisi." Belleten, XXVIII, 112.

KARDAVİ, Yusuf

1985 Müslümanlar Gayrimüslimlere Nasıl Davrandı, (Çev:M.Beşir Eryarsoy), İstanbul.

KAYNAR, Reşat

1985 Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat, Ankara.

KAZICI, Ziya

1977 Osmanlı Devleti'nde Vergi Sistemi, İstanbul.

KIRGIZOĞLU, Fahreddin

1963 "450 yıl önceki Harput Mahalleleri İle Nahiyeleri." YFD, I.

KIRŞEHİRLİOĞLU, Erol

1963 Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri, İstanbul.

KOCAŞ, Sadi

1967 Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri, Ankara.

KOCABAŞOĞLU, Uygur

1989 Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, Istanbul.

KODAMAN, Bayram

1981 "Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri." TKD, 219.

KÖKTEN, İ.Kemal

1971 "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları."Keban Projesi 1969 Çalışmaları, Ankara.

KUBAN, Doğan

1968 "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler." VD, VII.

KÜÇÜK, Sabahattin

1986 "Süleymaniye Kütüphanesinde Bulunan Harput El Yazmaları."Fırat Havzası Yazma Eserler Sempozyumu, Elazığ.

LEWIS Bernard

1984 Modern Türkiye'nin Doğuşu, (Çev:Mehmet Kıratlı), Ankara.

MOLTKE,H

1969 Türkiye Mektupları, (Çev:H.Örs), İstanbul.

MOREL, Eugene

1984 Türkiye ve Reformları, (Çev.S.Belli), İstanbul.

ORTAYLI, İlber

1994 Osmanlı Devleti'nde Kadı, Ankara.

ÖZDEMİR, Rifat

1990 "Harput ve Çemişgezek'te Asker Ailelerinin Sosyo Ekonomik Yapısı (1890-1919)." TİD II.

ÖZDEMİR, Rifat

1986 XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (1785-1840), Ankara.

ÖZKAYA, Yücel

1985 XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Ankara.

ÖZTÜRK Mustafa

1986 "Harput ve Yöresi Vakfiyeleri." Fırat Havzası Yazma Eserler Sempozyumu, Elazığ.

SAVAŞ, Saim

1986 "XVIII. Asrın Son çeyreğinde Sivas'ın Sosyal ve Ekonomik Durumu." HÜEFTB (Yüksek Lisans Tezi).

SERJEANT, R.B.

1992 İslam Şehri, (Çev: E.Topçugul), İstanbul.

SHAW, Stanford ve E.K.SHAW

1983a Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, (Çev: Mehmet Harmancı), I, İstanbul.

1983b Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, (Çev: Mehmet Harmancı), II, İstanbul.

SONYEL, R.Salahi

1994 "Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Gayrimüslim Uyrukları Üzerindeki Etkileri" Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Sempozyumu, Ankara.

SUNGUROĞLU, İshak

1958 a Harput Yollarında, I, İstanbul.

1958 b Harput Yollarında, II, İstanbul.

1958 c Harput Yollarında, III, İstanbul.

1958 d Harput Yollarında, IV, İstanbul.

ŞAHİN, Ramazan

1988 Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları, İstanbul.

ŞENER, Abdülkadir

1983 "İslâm Hukukunda Gayrimüslimler." Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu, İzmir.

ŞIMŞİR, Bilal

1984 Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine, Erzurum.

TURAN, Osman

1971 Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul.

UBICİNİ, M.A.

(Tarihsiz) Türkiye 1850, (Çev:C.Karağaçlı).

UMUNÇ, Himmet

1986 "Batılılar Gözüyle Türkler ve Türkiye." TD, LI, 414.

UNAT F.Reşit

1974 Hicri Tarihleri Miladi Tarihlere Çevirme Kılavuzu, Ankara.

UZUNÇARŞILI, İ.Hakkı

1984 Osmanlı Devleti'nin İlmiyye Teşkilatı, Ankara.

UZUNÇARŞILI, İ.Hakkı

1982 Osmanlı Tarihi, I, Ankara.

ÜÇOK, Çoşkun ve A.MUMCU

1981 Türk Hukuk Tarihi, Ankara.

ÜNAL, M.Ali

1989 XVI. Yüzyılda Harput Sancağı, Ankara.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin

1987 "Islam Hukukunda Zimmilerin Yeri." Hoşgörülü Türk İdaresi ve Türk Ermeni İlişkileri Semineri, Ankara.

1982a "Vakıf müessesesinin XVIII. Asırda Kültür Üzerindeki Etkileri." Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi(1071-1920), İstanbul.

1982b "Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri" IA, I.

1985 "XIV-XIX. Asırlarda Gayrimüslimlerin Türk Toplumu İçindeki Yeri." Tarih Boyunca Türk Ermeni Toplumu ile Ile Ilişkiler Sempozyumu (Erzurum 8-12 Ekim 1984), Ankara.

1984 "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Durumu." VD, XVIII.

YUVALI, Abdülkadir

1992 "Ermeni İsyanlarında Misyoner Okullarının Rolü." Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu (17-21 Haziran 1991), Ankara.

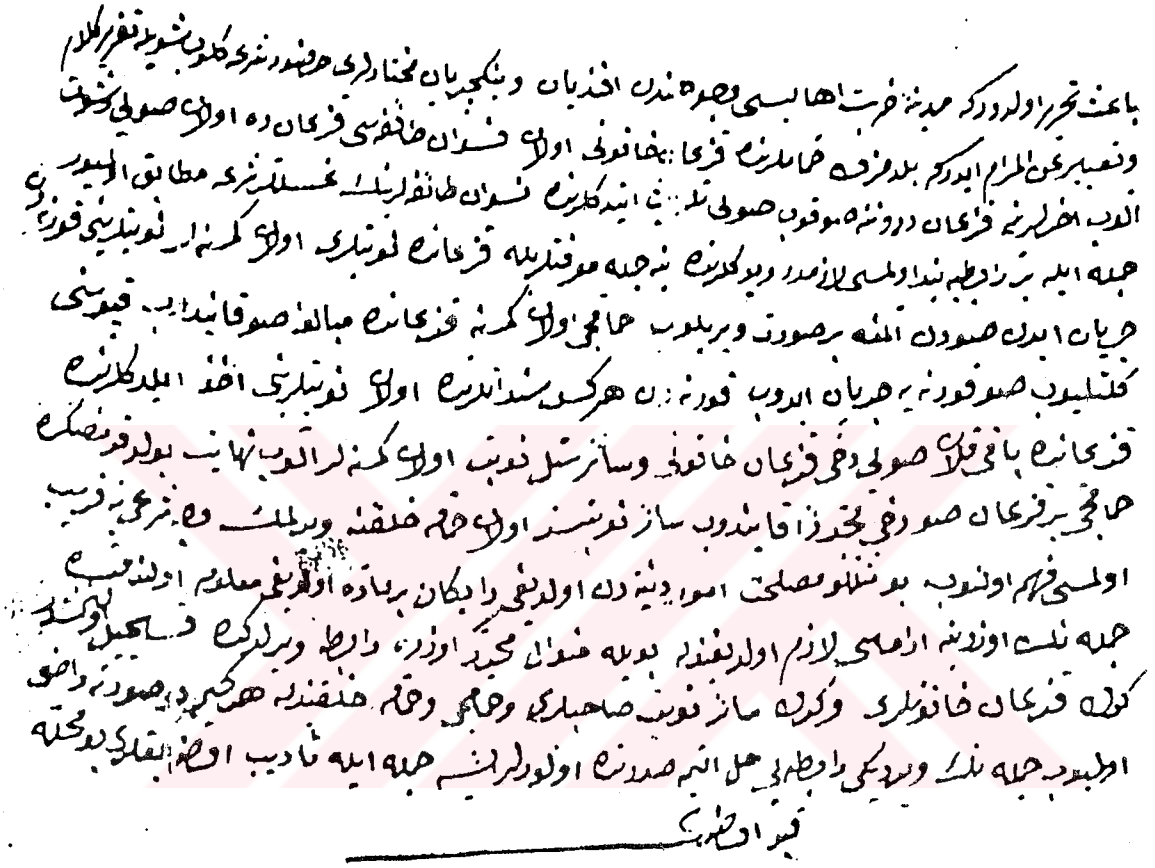
YÜCEL, Yaşar

1974 "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler".
Belleten, XXVIII, 152.

E K L E R

EK 1: Meclis-i Valay-ı Ahkâm-ı Adliye tarafından gönderilen ve gayrımüslimlerin haklarını dile getiren bir kayıt örneği (HŞS. 390:103).

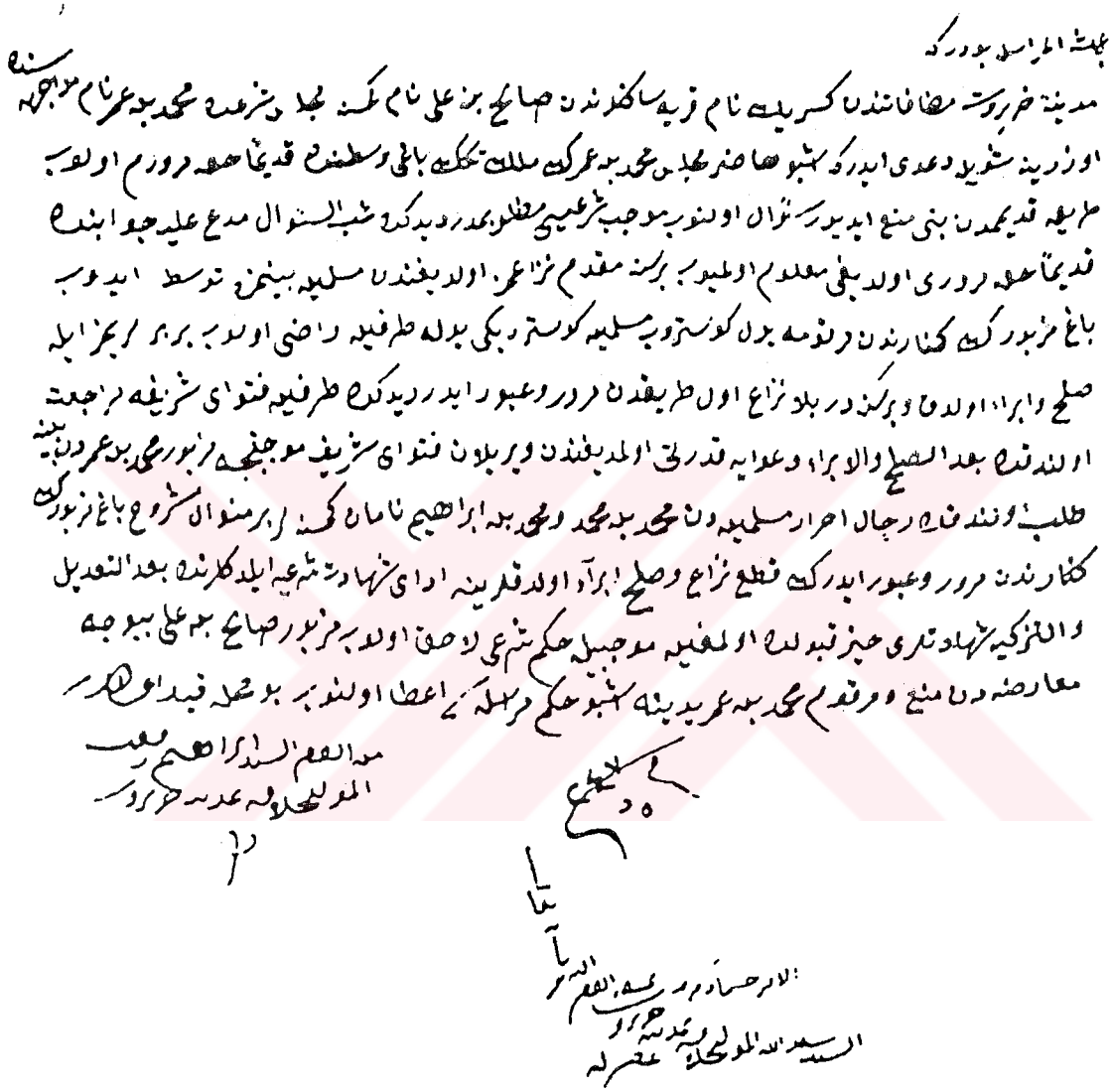
EK 2: Hamam suyunun gayrımüslim ve müslümanlarca nöbetleşe kullanımına ait kayıt (HŞS. 398:156).

EK 3: Köy suyunun kullanılması yüzünden gayrımüslimler arasında çıkan anlaşmazlık kaydı (HŞS. 390:30).

EK 4: Gayrımüslimler arasında, sınır duvarı yüzünden çıkan bir anlaşmazlık kaydı (HŞS. 390:62).

EK 5: Mülkden geçişe izin verilmemesi yüzünden çıkan bir anlaşmazlık kaydı (HŞS. 398:28).

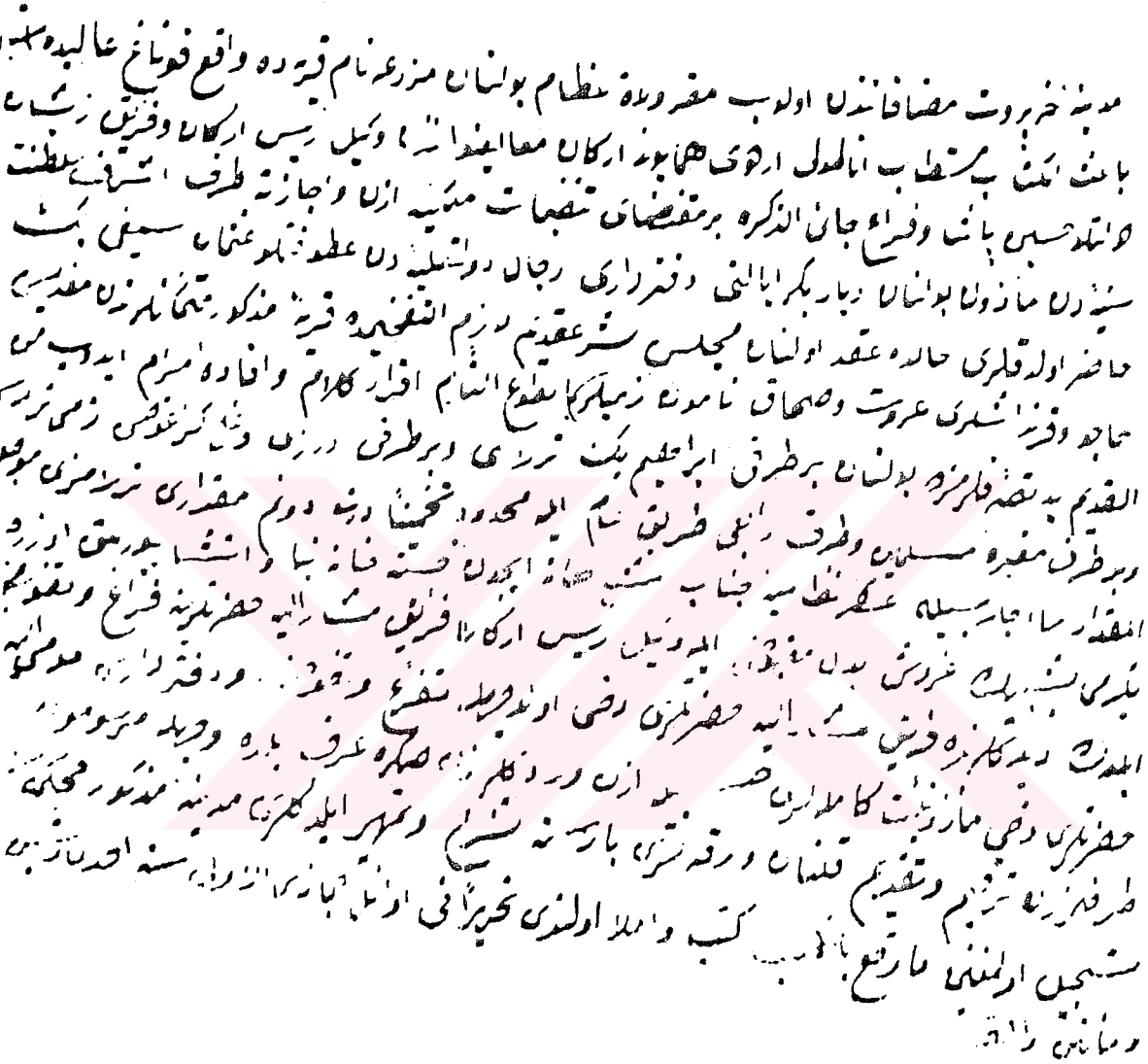
EK 6: Gayrımüslimler arasında bir borca ilişkin kefil tayin edildiğine dair kaydı (HŞS. 390:25).

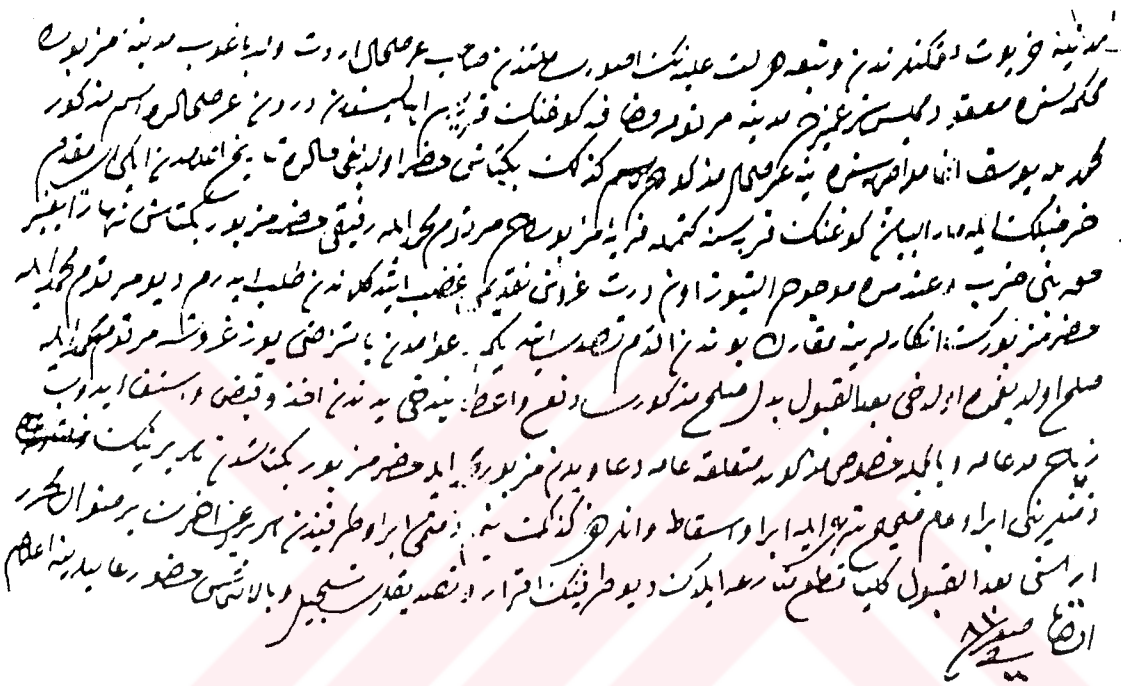
EK 7: Gayrımüslimler arasında miras paylaşımı konusunda çıkan bir anlaşmazlık kaydı (HŞS. 390:18).

EK 8: Babası ölen bir gayrımüslim çocuk için vasi tayin edilmesine dair kayıt örneği (HŞS. 390:152).

EK 9: Bir gayrımüslimin, hastane yapılması için tarlasını sattığına dair bir satış sözleşmesi (HŞS. 392:11).

EK 10: Bir gayrımüslimin, müslüman gençler tarafından saldırıya uğraması üzerine görülen da'va kaydı (HŞS. 390:78).